

Національна академія педагогічних наук України
Інститут проблем виховання

АЛЕКСЄЄНКО ТЕТЯНА ФЕДОРІВНА

УДК 37.013.42 : 37.018.1

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОСНОВ
СУЧАСНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті проблем виховання НАПН України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Харченко Сергій Якович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри соціальної педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор
Лактіонова Галина Михайлівна,
Інститут педагогічної освіти і освіти
дорослих НАПН України,
головний співробітник відділу андрагогіки;

доктор педагогічних наук, доцент
Сопівник Ірина Віталіївна,
Національний університет біоресурсів та
природокористування України,
доцент кафедри соціальної педагогіки та
інформаційних технологій в освіті.

Захист дисертації відбудеться «24» січня 2017 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині та на сайті Інституту проблем виховання НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9).

Автореферат розісланий «23» грудня 2016 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. А. Комаровська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасному суспільстві з його глобалізаційними викликами ускладнюються виховні впливи на особистість. Передусім це пов'язано із трансформаційними змінами в інституті сім'ї, детермінацією виховної функції деструктивними соціальними чинниками, розмиттям усталених виховних традицій та ідеалів, тенденцією до зміни традиційного способу сімейного життя, зростанням кількості позашлюбних народжень і соціальної відчуженості між батьками та дітьми, розвитком нових типів сімей. Усе це загострює потребу концептуального осмислення сімейного виховання у теорії і виховній практиці як соціально-педагогічного явища і феномену.

Труднощі сучасної сім'ї в самостійному розв'язанні виховних проблем зумовлюють визначення соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання і виявлення комплексних характеристик, які б давали об'єктивне уявлення про його сутність у контексті виховного потенціалу сімейного середовища, особливостей батьківсько-дитячих взаємин, причинно-наслідкових зв'язків, стереотипів та інновацій у виховній діяльності.

Інтенсивне примноження емпіричної інформації щодо сімейного виховання в різних галузях знання потребує її узагальнення, систематизації та структурування на основі застосування якісно нової методології, яка б сприяла його представленню у цілісній багатоаспектності – концептуалізації.

Питання сімейного виховання актуалізуються положеннями Конституції України, Сімейного кодексу України, Законів України “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, а також в основоположних міжнародних документах щодо сімейного виховання, захисту прав дітей і батьків – Конвенції ООН про права дитини, Європейській конвенції про здійснення прав дітей, “Гаазькій Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей” та інших.

Теоретичний базис досліджень сімейного виховання та факторів його детермінації закладено працями Д. Дьюї, Дж. Локка, П. Каптерєва, Я. Коменського, Я. Корчака, П. Лесгафта, А. Макаренка, М. Мід, П. Наторпа, І. Песталоцці, Ж-Ж. Руссо, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського.

Значний внесок у розуміння сутності сімейного виховання здійснили філософи (С. Васильєв, В. Дубицький, А. Муронов, С. Франк, В. Франкл), психологи (Б. Ананьєв, Т. Андрєєва, Е. Берн, І. Бех, Т. Говорун, Х. Джайнотт, Я. Коломінський, Б. Кочубей, В. Кравець, Т. Стефаненко), соціологи (А. Антонов, Е. Гідденс, С. Голод, М. Вебер, І. Кон, В. Меньшутін, А. Харчев, В. Ядов), педагоги (Б. Бітінас, Н. Боритко, А. Биков, О. Вишневський, Н. Голованова, О. Захаренко, Л. Канішевська, В. Коберник, Т. Кравченко, І. Підласий, В. Постовий, І. Сопівник, М. Стельмахович, Г. Фінчук, Н. Щуркова), соціальні педагоги (Г. Бєвз, І. Зверєва, Г. Лактіонова, А. Мудрик, І. Рогальська-Яблонська, А. Рижанова, Н. Сейко, І. Трубавіна, С. Харченко, Н. Чернуха). Предметом осмислення вчених стало поняття виховання і його принципи, парадигми, вікова антропологія,

закономірності, механізми ідентифікації і виховного впливу, інституційні особливості, психологія взаємин у малих групах, основні фактори виховного середовища, характеристики соціально значущої діяльності, інтеграція виховних впливів.

Дослідження сімейного виховання здійснено в різних аспектах: історичному (Р. Абрамян, К. Аллан, І. Кон, В. Федяєва, І. Фатхутдінова), прогностичному (А. Антонов, П. Голод), стосовно віку дитини (Дж. Боулбі, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Р. Заззо, Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо), щодо міжпоколінних відносин батьків і дітей (Х. Джайнотт, Б. Дубін, М. Кріндле, Н. Хоув, В. Штраус), особливостей батьківсько-дитячих відносин (В. Заслуженюк, О. Косарева, В. Семиченко, Н. Синягіна), сімейних цінностей (Л. Канішевська, Б. Ковбас, В. Костів, Т. Кравченко, В. Постовий), психологічного мікроклімату (Р. Берк, Г. Будинайте, К. Кволс, Р. Кембелл, З. Кісарчук, С. Ковальов, Д. Райгородський, В. Сатір), як гендерного конструкту (Т. Говорун, С. Вихор, М. Зубілевич, В. Кравець, О. Кікінежді, О. Остапчук, Н. Павлушенко, В. Синякова, Л. Яценко), у контексті батьківської компетентності й виховання батьків (А. Адлер, О. Безпалько, І. Братусь, Л. Буніна, Т. Гурко, І. Зверєва, Г. Лактіонова, Р. Овчарова, С. Харченко, І. Трубавіна, Р. Хавула), сімейної депривації (Г. Бевз, Т. Говорун, Р. Вайноле, Л. Канішевська, О. Красницька, Г. Філіппова), домашнього насилля (Ю. Галустьян, О. Захаров, Л. Повалій, О. Сидоренко, Г. Роменський), економічної соціалізації (Г. Авер'янова, Е. Девіс, А. Маршал) тощо.

Учені вивчають особливості сімейного виховання в різних типах сімейних середовищ (Т. Афанасьєва, С. Мінухін, Г. Фішман) і різних типах сімей: неповної (М. Докторович), розлученої (О. Максимович), дистантної (Н. Куб'як), молодій (І. Трубавіна), прийомної (Г. Бевз, Л. Волинець, І. Зверєва), патронатної (З. Кияниця, Ж. Петрочко), дезадаптованої (Ю. Данько, В. Солодніков); у різних етнічних культурах (Л. Біленкова, З. Мустафаєва, І. Кон, О. Сурженко, З. Янішевська); щодо підготовки до батьківства (Н. Гусак, І. Даценко, Н. Максимовська), забезпечення прав дитини у складних життєвих обставинах (Ж. Петрочко), технологій соціально-педагогічної підтримки (О. Белоліпцева, І. Братусь, Л. Буніна, Н. Грабовенко, І. Зверєва, З. Кияниця, Р. Кравченко, Г. Постоліук, Дж. Райкус, Т. Соловійова, Л. Савінов, В. Торохтій).

Дотичними до проблеми є питання відхилення від норми у розвитку особистості та їх профілактики, досліджені у працях Н. Максимової, Н. Мардахаєва, В. Оржеховської, О. Рассказової, Н. Сергєєвої, Т. Федорченко та ін.

Однак, за всієї різновекторності проблематики, комплексного дослідження проблеми сучасного сімейного виховання здійснено ще не було.

Методології комплексних досліджень присвячені праці В. Загв'язинського (психолого-педагогічні), О. Безпалько, С. Харченка, Н. Кратінова, А. Чиж (соціально-педагогічні). На їх основі вивчаються окремі проблеми міжособистісних взаємин та соціально-педагогічних умов соціалізації особистості. Методологія і комплексна методика оцінки потреб дитини та її сім'ї (О. Безпалько, І. Зверєва, З. Кияниця, Ж. Петрочко) використовується для діагностики актуальних станів і потреб дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у процесі їх

підготовки до влаштування в альтернативні сімейні середовища. Соціально-педагогічні дослідження задали новий вектор осмислення сімейного виховання. Разом із тим, у дослідженнях сімейної проблематики поки що переважає вузько спрямований підхід.

Новим підходом у наукових пошуках, що передбачає формування цілісного образу досліджуваного явища, постає концептуалізація. Основні уявлення про неї закладено у працях з філології (В.Карасик, Є. Кубрякова, І.Стернін, С. Шелов), філософії (О. Разумовський). Творчий розвиток ідея концептуалізації знайшла у спеціальних дослідженнях з соціології (Ю. Глушенко), педагогіки, зокрема щодо українознавчих концептів освіти та соціогуманітарного простору поняття “ідентичність” (Т. Усатенко), методичних концептів драматичних творів (Т. Івахненко). Дотичними до проблеми сімейного виховання є дослідження у галузі філологічних наук, зокрема щодо концептів “батько”, “мати” і “сім’я” у мовній картині світу (А. Чернова, В. Яковлева). Однак, у наукових джерелах з педагогіки концептуалізація поки перебуває на стадії опрацювання. Зокрема, у вітчизняному теоретичному досвіді проблема концептуалізації соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання дотепер не представлена.

Отже, наявними є *суперечності* між:

- соціальною значущістю сімейного виховання і недостатністю теоретико-методологічного опрацювання його об’єктивних характеристик;
- інституційним підходом до здійснення досліджень з проблеми сімейного виховання і потребою цілісного осмислення такого виховання як інтегрованого міждисциплінарного знання;
- соціально-педагогічним змістом сучасного сімейного виховання та переважно традиційним підходом до його досліджень як виключно сімейної виховної системи;
- потребами оптимізації сімейного виховання й відсутністю чітко визначених соціально-педагогічних основ такого виховання як відповідних концептів, що забезпечують його комплексну характеристику.

Таким чином, виявлені суперечності поряд із соціальною значущістю сімейного виховання підтверджують актуальність проблеми та зумовили вибір теми дисертації: ***“Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання”***.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідних тем лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України “Формування соціально-значущих якостей підростаючої особистості у груповій добродійній діяльності” (державний номер реєстрації 0112U000284), “Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді в загальноосвітньому навчальному закладі” (державний номер реєстрації 0115U002260). Тему дослідження затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 11 від 26.12.2010 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № 2 від 22.02.2011 р.).

Мета дослідження – на основі виявлення сутності концептуалізації обґрунтувати методологію цілісного дослідження сімейного виховання як соціально-педагогічного явища, визначити і розкрити його соціально-педагогічні основи у відповідних концептах.

Об'єкт дослідження – сучасне сімейне виховання.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні основи сучасного сімейного виховання у концептах.

Концепція дослідження. Осмислення сучасного сімейного виховання як соціально-педагогічного явища здійснюється в межах періоду тридцяти років – з кінця 80-х років ХХ століття і у ХХІ столітті. Смыслоутворювальний зміст дослідження ґрунтується на двох основах, які становлять сутнісні характеристики базових понять “концептуалізація” і “сімейне виховання”. Концепція дослідження обґрунтована на методологічному, теоретичному та практичному рівнях.

Методологічний рівень відображає взаємозв'язок наукових положень щодо специфіки сімейного виховання. Концептуалізація слугує методологією узагальнення, систематизації, структурування емпіричної інформації, вироблення цілісного уявлення про сімейне виховання у теорії і практиці в концептуальних ідеях, принципах, закономірностях і рушійних силах розвитку; способом вироблення нових вихідних позицій щодо його розуміння та дослідження як комплексу характеристик соціально-педагогічних основ, систематизованих і відображених у концептах за сутнісними ознаками, та як соціально-педагогічного феномену.

Комплексний методологічний аналіз соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання забезпечується на основі системного, антропологічного, аксіологічного, середовищного, діяльнісного, феноменологічного, герменевтичного, антропологічного, гендерного, синергетичного підходів.

Теоретичний рівень передбачає визначення сукупності вихідних теоретичних положень щодо соціально-педагогічних основ сімейного виховання на міждисциплінарному рівні; визначення ключових понять, які покладені в основу розуміння явища, логіки їх взаємозв'язку; здійснення аналізу та інтерпретації досліджуваних властивостей і фактів.

Практичний рівень виявляється в окресленні проблемного поля цілісного дослідження сімейного виховання; розробленні методичних матеріалів для використання у навчально-виховному процесі та соціальній роботі.

Загальна гіпотеза дослідження полягає в тому, що сімейне виховання оптимізується, якщо про нього сформовано цілісне й об'єктивне уявлення, а саме враховано, що: якість сімейного виховання зумовлена виховним потенціалом сімейного середовища, який розкривається через типологічні характеристики сім'ї і сімейного середовища, у контексті актуальних потреб батьків і дітей, соціальних очікувань та міри батьківської відповідальності; процес сімейного виховання має двосторонній характер і розглядається як суб'єкт-суб'єктна взаємодія батьків і дітей; полікультурний і поліфакторний характер сімейного середовища зумовлює багатоаспектний вплив на перебіг та зміст сімейного виховання, потенційно утворюючи як позитивні, так і деструктивні умови його здійснення.

Загальна гіпотеза дослідження конкретизована у часткових гіпотезах:

- соціально-педагогічними основами сучасного сімейного виховання є ті, що містять його базовий зміст, пов'язані із сутнісними характеристиками та комплексно розкривають його як багатоаспектне і складне явище;
- сутнісні характеристики соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання визначаються та розкриваються у концептах як основних ідей його сенсу: філософсько-антропологічному, аксіологічному, психолого-педагогічному, субкультурному, гендерному, соціально-економічному та соціально-правовому;
- сукупність соціально-педагогічних основ сімейного виховання у концептній формі створює цілісне уявлення про сімейне виховання, задає концептуальну модель його структури та окреслює предметне поле дослідження.

Відповідно до мети та гіпотези дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати трансформаційні зміни в сучасній сім'ї як передумови концептуалізації соціально-педагогічних основ сімейного виховання.
2. З'ясувати сутність концептуалізації й обґрунтувати її як методологію дослідження сімейного виховання.
3. Осмислити сутність поняття "сімейне виховання" як наукової категорії у концептуальних ідеях сучасних педагогічних досліджень та соціальних теорій.
4. Визначити соціально-педагогічні основи сучасного сімейного виховання, структурувати їх за основними концептами.
5. Розкрити соціально-педагогічні основи сімейного виховання у концептній формі, міждисциплінарному теоретичному аналізі наукових джерел та сімейної виховної практики.
6. Інтерпретувати зміст соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання у феноменальних характеристиках.
7. Визначити сучасні пріоритети та інновації соціально-педагогічної підтримки сімейного виховання у вітчизняному і зарубіжному досвіді.

Методологічну основу дослідження становлять: основні закони діалектики; положення про концептуалізацію, детермінацію соціальних явищ; системний, аксіологічний, антропологічний, середовищний, діяльнісний, феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, гендерний, синергетичний наукові підходи; філософські, психологічні, соціологічні, педагогічні ідеї про сім'ю як малу групу, середовище, виховний потенціал, соціальну поведінку, виховну діяльність.

Теоретичну основу дослідження визначають концептуальні положення про: виховання (Б. Ананьєв, І. Бех, Б. Бітінас, Д. Дьюї, Дж. Локк, П. Каптерев, Я. Корчак, П. Лесгафт, А. Макаренко, М. Мід, П. Наторп, І. Песталоцці, Ж-Ж. Руссо, С. Русова, І. Підласий, В. Сухомлинський, К. Ушинський); сімейне виховання (Е. Еріксон, Р. Кембелл, Я. Коменський, Т. Кравченко, В. Постовий, В. Сатір); міжпоколінні відносини батьків і дітей (Х. Джайнотт, Н. Хоув, В. Штраус); сімейне середовище (Р. Кембелл, С. Мінухін, М. Стельмахович, Г. Фішман), виховний потенціал різних типів сімей (Г. Бевз, Н. Куб'як, О. Максимович, О. Трубавіна), міжособистісну взаємодію і поведінку (М. Вебер); відповідальне батьківство (О. Безпалько, І. Братусь, Л. Буніна, Т. Гурко, Г. Лактіонова, Р. Овчарова), фактори впливу на особистість (А. Мудрик); стереотипи та інновації (Т. Говорун, І. Кон); соціально-

педагогічну підтримку сімейного виховання (О. Безпалько, І. Зверева, З. Кияниця, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко, Г. Постолук); здійснення комплексних досліджень (В. Загв'язинський, С. Харченко).

У процесі дослідження було застосовано такі **методи**:

теоретичні – концептуальний аналіз, аналіз і синтез: наукових джерел, законодавчої бази, змісту соціальних проектів – з метою визначення категоріального апарату, концептуальних ідей дослідження, пріоритетів сімейної політики; абстрагування, узагальнення, систематизація, структурування для практичної реалізації ідеї концептуалізації у дослідженні соціально-педагогічних основ сімейного виховання та їх концептного представлення; порівняння – з метою визначення особливостей дослідницьких підходів; опрацювання первинних даних; дедукції та індукції – для обґрунтування логіки дослідження, уточнення вихідних позицій, перевірки гіпотези, формулювання авторських дефініцій; експлікації – для підтвердження теоретичних положень виявленими конкретними фактами та пояснення фактів теоретичними положеннями; інтерпретації – для уточнення змісту термінів; визначення авторської позиції, обґрунтування стану сімейного виховання у діалектичних характеристиках та дуалістичних тенденціях;

емпіричні – педагогічне спостереження (за рольовою поведінкою, висловлюваннями, проведенням сімейного дозвілля батьків і дітей; ігровою діяльністю дітей тощо), соціально-педагогічне обстеження, опитування (анкетування, тестування, інтерв'ю), бесіди, аналіз дитячих малюнків – з метою з'ясування світоглядних установок, соціальних очікувань, сімейних цінностей, стилів і методів сімейного виховання, моделей поведінки батьків і дітей, особливостей сімейної субкультури та виховних сімейних практик.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні та обґрунтуванні соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання, а саме:

уперше: з'ясовано вихідні теоретичні позиції для міждисциплінарного дослідження сімейного виховання як соціально-педагогічного явища; обґрунтовано концептуалізацію як методологію дослідження сімейного виховання; розкрито поліпарадигмальний, полікультурний та поліфакторний характер сучасного сімейного виховання; визначено соціально-педагогічні основи сучасного сімейного виховання за сутнісними характеристиками та розкрито їх у концептах (філософсько-антропологічному, аксіологічному, психолого-педагогічному, субкультурному, гендерному, соціально-економічному, соціально-правовому); запропоновано авторське формулювання понять “сімейне виховання” (*сімейне виховання – активна особистісно-перетворювальна взаємодія батьків або осіб, що їх заміщують (близьких родичів, опікунів, усиновителів, прийомних батьків, батьків-вихователів), інших членів сім'ї та дітей, а також між дітьми у процесі їх співбуття у сімейному середовищі, спілкування, господарської і дозвіллевої діяльності шляхом реалізації актуальних мотивів-потреб і соціальних очікувань, духовного збагачення, утвердження і вироблення нових сімейних цінностей, набуття життєвої компетентності, виховного та соціального досвіду*), “сімейне середовище”, “сімейні цінності”, “гендерне виховання”; дефініції виховних цінностей сім'ї як малої групи (“авторитет”, “довіра”, “толерантність”,

“солідарність”); уведено в науковий обіг поняття “сімейна субкультура”, “ризикована поведінка”); визначено онтологічний зміст сімейного виховання, параметри сімейних виховних ефектів (огрупнення мислення, ціннісно-орієнтаційної єдності, колективного самовизначення, згуртованості, групової та індивідуальної поведінки і діяльності, групових внутрішньосімейних і позасімейних комунікацій, зміщення ризику, групового тиску); розроблено класифікацію виховних сімейних середовищ; визначено домінантні фактори сімейного середовища та розкрито їх вплив на виховання особистості у типологічних характеристиках і порівняльному аналізі; обґрунтовано концептуальну зміну дитячої, сімейної субкультури та зміну стереотипів батьківської поведінки; здійснено комплексне дослідження сучасного сімейного виховання у теорії і практиці на стику епох – з кінця 80-х років ХХ століття та у ХХІ столітті, проаналізовано його трансформаційні зміни у вітчизняному і зарубіжному досвіді, проблеми сучасного батьківства/материнства (девіантне, раннє, самотнє, дитячі шлюби) і сучасного дитинства (депривації, соціальне сирітство, домашнє насилля), пріоритети, інноваційні ідеї, технології соціально-педагогічної підтримки сімейного виховання, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; зібрано, інтерпретовано та експліковано в теоретичні положення факти і статистичні дані сучасної сімейної виховної практики;

уточнено поняття “виховне середовище”, “первинна соціалізація дитини”, “гендер”; принципи і парадигми сімейного виховання; мету гендерного виховання; класифікацію сімейних середовищ та їх змістові характеристики; зміст сімейного виховання як інтегрованого поняття;

подальшого розвитку набули: методологія соціально-педагогічних досліджень виховних явищ; теорія сімейного виховання; категоріальний апарат проблеми дослідження; аспекти наукового аналізу сімейного виховання у контексті системного, аксіологічного, середовищного, діяльнісного, феноменологічного, герменевтичного, антропологічного, гендерного, синергетичного підходів; розкриття групових ефектів; методика діагностики стану сучасного сімейного виховання; уявлення про сутність, зміст форми і методи сучасного сімейного виховання, сімейні цінності, ідеальну дитину та ідеальних батьків, особливості ціннісних взаємоставлень батьків і дітей; уявлення про роль неурядових організацій у розвитку нових форм сімейного виховання, формуванні відповідального батьківства і батьківської компетентності та шляхи самодопомоги батьків щодо розв’язання сімейних виховних проблем; узагальнення, систематизація та структурування емпіричного знання з проблеми сімейного виховання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в підготовці *монографій* “Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики”, “Соціально-економічні причини насильства в сім’ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання”, “Формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського”, “Формування соціально-моральної позиції у старшокласників”, “Виховання особистості у Пласті”, “Соціальні цінності малої групи школярів”, “Vocational Training Some Problems And Contexts”; *посібників*: “Педагогічні проблеми молодого сім’ї” (гриф МОН України), “Молода

сім'я: умови виховання дитини”, “Соціалізація особистості: можливості й ризики”, “Родинна педагогіка”, “Ризикована поведінка” (гриф МОН України); “Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки вихователі”; *підручника* “Соціальна педагогіка: теорія та технології” (гриф МОН України); *методичних рекомендації* для батьків: “Сходинки гуманних взаємин батьків і дітей”, “Що потрібно знати і вміти батькам”; для соціальних працівників: “Консультавання сім’ї”, “Запобігання інституалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей”, “Робота з сім’ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери”; *програм*: “Програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні”, “Сім’я і діти: Програма родинно-національного виховання та навчально-тематичного плану педагогічної освіти батьків” (гриф МОН України), “Формування педагогічної культури батьків у сучасних умовах” (гриф МОН України), “Малятко” (гриф МОН України); статей до “Енциклопедії освіти”, “Енциклопедії для фахівців соціальної сфери”, “Соціальна робота: таджикско-русский краткий энциклопедический словарь”; “Соціальна педагогіка: мала енциклопедія”, “Педагогічного словника для молодих батьків” (гриф МОН України; диплом II ступеня АПН України в номінації “За кращу науково-методичну роботу, опубліковану в 2004 році”), “Словника-довідника з соціальної педагогіки” (диплом II ступеня АПН України в номінації “За кращу науково-методичну роботу, опубліковану в 2009 році”); у доповненні змісту навчальних дисциплін “Актуальні питання соціально-педагогічної роботи”, “Соціальна робота з різними групами клієнтів”, “Технології соціальної роботи”, “Соціальний супровід сімей”, “Педагогіка сімейного виховання”, “Соціальний супровід сім’ї”, “Підготовка молоді до сімейного життя”, “Основи родинного виховання”, “Практика індивідуального консультування в сім’ї” для підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників у вищій школі, розроблення тренерських програм підготовки кандидатів у прийомні батьки і батьки-вихователі.

Результати дослідження можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів у курсах теорії та методики виховання, соціальної педагогіки і соціальної роботи, класними керівниками для просвітницької роботи з батьками; фахівцями неурядових організацій для підготовки тренерських програм; у системі післядипломної освіти педагогічних і соціальних працівників.

Результати дослідження **впроваджено**: у процес виконання науково-дослідної роботи лабораторії сімейного виховання “Дитина в сучасній сім’ї: тенденції і пріоритети виховання” (номер державної реєстрації 0102U000435), наукового керівництва науково-дослідною роботою лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України “Соціально-педагогічні засади виховання особистості у сучасних умовах” (номер державної реєстрації 0103U001163), “Формування соціально-значущих якостей підростаючої особистості у груповій добродійній діяльності” (номер державної реєстрації 0112U000284), “Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді в загальноосвітньому навчальному закладі” (номер державної реєстрації 0115U002260); у навчально-виховний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

(довідка № 05/217 від 23.06.2016), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-15/03-2425-1 від 10.10.2016), Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 135/1 від 24.09.2016); Хмельницького кооперативного торгівельно-економічного інституту (довідка № 127 від 22.09.2016), Управління Державної пенітенціарної служби України у Волинській області (довідка № 02/1078 від 21.03.2016); у проектну діяльність Представництва благодійної організації “Кожній дитині” в Україні (довідка № 04/85 від 15.04.2011), у соціальні проекти Українського фонду “Благополуччя дітей” (довідка № 151 від 15.09.2016), Представництва благодійної організації “Надія і житло для дітей” в Україні (довідка № 01-04-23/1 від 09.09.2016); під час роботи у складі Комісії з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти МОН України (наказ МОНМС України № 1364 від 25.11.2011; № 332 від 25.03.2016); у роботі членом оргкомітету та журі Всеукраїнського відкритого конкурсу “РАЗОМ! Партнерство навчальних, культурно-освітніх закладів, соціальних служб і родин” (довідка № 01-08/467 від 11.11.2016); Всеукраїнського конкурсу “Добро починається з тебе” (голова експертної підкомісії); у реалізації Національної програми “Українська родина” шляхом підготовки матеріалів Тематичних державних доповідей про стан сімей і дітей в Україні (2002, 2003, 2004, 2005, 2008, 2009, 2011); під час конференцій, семінарів та круглих столів з питань виховання та соціально-педагогічної підтримки дітей на Міжнародних виставках 2013–2016 років “Інноватика в сучасній освіті” та Міжнародних спеціалізованих виставках “Освіта”, “Освіта та кар’єра” (підтверджено дипломами і сертифікатами); шляхом висвітлення результатів дослідження у ЗМІ: програми ТБ “Культура” (2015); ТРК-Київ “У центрі уваги” – “Небезпечні розваги підлітків” (2016); “Подвійний доказ” (2012), радіопрограмах: Промінь – “Безпритульні діти” (2012); Українське радіо “Сім’я – фортеця моя” (2010, 2012).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено автором на науково-практичних заходах різних рівнів: *міжнародних* – “Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства” (Київ, 2003), “Проблеми виховання дітей і молоді в умовах сучасного мультикультурного суспільства” (Ялта, 2004), “Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля” (Київ, 2004), “Становище дітей України у контексті сучасних соціально-педагогічних проблем” (Черкаси, 2005), “Розвиток сімейних форм опіки та соціальний супровід прийомних сімей” (Київ, 2005), “Реалізація права дитини на сімейне виховання: досвід, проблеми, перспективи” (Київ, 2005), “Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці” (Івано-Франківськ, 2005), “Планування діяльності щодо сприяння здоров’ю матерів та дітей в Україні на основі потреб” (Київ, 2005), “Гендерна ідентичність сучасного українського суспільства” (Київ, 2007), “Реформування системи піклування про дітей в Україні шляхом розвитку інституту прийомних сімей: здобутки досвід, перспективи” (Київ, 2007), “Досвід реалізації моделі допомоги дитині і сім’ї в умовах опікунсько-інституційних закладів” (Київ, 2008), “Інновації у сфері надання соціальних послуг дітям та сім’ям у громаді” (Київ, 2008), II Міжнародний освітній форум “Артеківські

діалоги – 2009” (Ялта, 2009), “Попередження насильства щодо дітей в сім’ї” (Київ, 2009), “Соціально-педагогічна політика в закладах пенітенціарної системи: тенденції та перспективи” (Херсон, 2009), “Соціально-правові засади захисту дітей” (Кременець, 2011), “Порятунок дитини чи підтримка сім’ї: пошук кращих рішень” (Київ, 2011), “Підготовка молоді до сімейного життя: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2011), “Соціальна робота на межі тисячоліть: концепції, технології, стратегії” (Київ, 2011), “Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість” (Луганськ, 2012), “XXI століття: гуманістичний контекст художньої освіти” (Севастополь, 2012), “Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад” (Київ, 2012), “XXI століття: гуманістичний контекст художньої освіти” (Севастополь, 2012), “Развитие медицинских и социальных услуг для людей с инвалидностью в Таджикистане: практический аспект” (Душанбе, Таджикистан, 2012), “Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад” (Київ, 2012), I Міжнародний симпозіум практичних психологів “Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах” (Київ, 2012), “Соціальна педагогіка як галузь знання і практичної діяльності: вектори розвитку” (Київ, 2012), “Соціальна педагогіка: наука, професія, діяльність (здобутки двох десятиріч” (Івано-Франківськ, 2013), “Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми і перспективи” (Харків, 2014), Міжнародні виставки “Освіта та кар’єра” (Київ, 2012–2014), XV, XVI міжнародні виставки навчальних закладів “Сучасна освіта в Україні” (Київ, 2012, 2013); Problemy resocjalizacji w Europie (Замостя, Польща, 2014), “Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації” (Ніжин, 2014), “Сучасне виховання: інноваційні моделі” (Київ, 2014), “Вальдорфська педагогіка в контексті сучасних освітніх викликів” (Київ, 2014), Третій міжнародний симпозіум “Соціальна педагогіка: сучасні проблеми і перспективи” (Вільнюс, Литва, 2014), “Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку” (Харків, 2015), “Соціальна підтримка сім’ї та дитини у соціокультурному просторі громади” (Суми, 2015), “Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери” (Ніжин, 2016), “Проектна діяльність як інструмент досліджень, навчання та інновацій” (Ніжин, 2016), *всеукраїнських*: “Актуальні проблеми виховання в сучасних соціокультурних умовах” (Київ, 2003), “Соціальна освіта в Україні” (Київ, 2003), “Традиції родинного виховання в Україні та сучасність” (Київ, 2004), “Планування діяльності щодо сприяння здоров’ю матерів та дітей в Україні на основі потреб” (Київ, 2005), “Теоретико-практичні реалії сучасного виховання дітей та учнівської молоді” (Київ, 2005), “Реабілітація дітей с особенностями психофізического розвитку: современность и перспективы” (Симферополь, 2005), “Теоретико-практичні реалії сучасного виховання дітей та учнівської молоді” (Київ, 2005), “Гуманізація кримінальних покарань як складова процесу євроінтеграції України” (Чернігів, 2007), “Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення” (Черкаси, 2008), “Соціально-педагогічні засади виховання морально гармонійної особистості” (Київ, 2008), “Цінності і пріоритети сучасної системи виховання” (Івано-Франківськ, 2008), “Обдарована дитина – інтелектуальний потенціал держави” (Київ, 2008),

“Соціально-педагогічна реабілітація в закладах освіти: проблеми та перспективи” (Хмельницький, 2008), “Гендерна соціалізація сучасного суспільства” (Київ, 2008), “Цінності особистості у контексті викликів сучасності” (Київ, 2009), “Законодавчі ініціативи в інтересах дітей” (Парламентський комітет ВР України, Київ, 2009), “Виховання: погляд крізь духовність” (Київ, 2010), “Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації” (Хмельницький, 2010), “Виховання дітей та учнівської молоді у соціокультурному просторі сучасних освітніх закладів” (Київ, 2011), “Інформаційно-комунікаційні технології у сучасному освітньому просторі” (Кременець, 2011), Комітетські слухання “Стан виконання законодавства у сфері попередження насильства в сім’ї” Комітету ВР України з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин (Кабінет Міністрів України, Київ, 2011), засідання Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі “Влада, суспільство, ЗМІ: хто відповідає за безпеку дітей та підлітків в інформаційному просторі України?” (Київ, 2012), Всеукраїнський круглий стіл щодо виконання Загальнодержавної програми України “Національний план дій щодо реалізації положень Конвенції ООН про права дитини” (Парламентський комітет ВР України, Київ, 2012), “Особистість у просторі виховних проектів” (Київ, 2012), “Сучасна сім’я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії” (Київ, 2012), “Сучасна сім’я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії” (Київ, 2012), “Соціальна робота: державні стандарти вищої освіти на засадах компетентнісного підходу” (Хмельницький, 2012), Національний форум “Добро починається з тебе” (Київ, 2011–2013), “Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика” (Харків, 2013), VIII Всеукраїнська науково-практична конференція (Хмельницький, 2013), “Процес виховання у координатах духовного розвитку особистості” (Київ, 2013), “Сучасні виховні технології: соціалізаційні виклики і педагогічний контекст” (Київ, 2013), “Формування термінологічної бази соціальної педагогіки і соціальної роботи” (Київ, 2013), “Вальдорфська педагогіка в Україні: погляд на сьогодні” (Київ, 2013), “Медіаосвіта в Україні: наукова рефлексія викликів, практик, перспектив” (Київ, 2013), Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання (Чернігів, 2013), “Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації” (Ніжин, 2014), “Виховний потенціал сучасної освіти: теоретичні засади та практичні досягнення” (Київ, 2014), “Сучасне виховання: інноваційні моделі” (Київ, 2014), “Мирослав Гнатович Стельмахович – видатний український педагог” (Івано-Франківськ, 2014), “Соціально-педагогічна підтримка сім’ї з дитиною” (Запоріжжя, 2014), “Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми і перспективи” (Харків, 2014), “Особистісний розвиток дітей та молоді в інноваційно-орієнтованому освітньому середовищі” (Київ, 2015), Перші соціально-педагогічні читання імені І. Д. Звереві (Київ, 2015), “Особистість в умовах кризових викликів сучасності” (Київ, 2016), “Соціально-педагогічний дискурс сучасної освіти: досвід та інновації” (Львів, 2016); *звітних науково-практичних конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (2000–2016).*

Особистий внесок здобувача. У концепції “Сім’я і родинне виховання” (співавтори: В. Постовий, О. Докукіна та інші) дисертанту належить визначення

поняття “батьківський ідеал дитини”, розділ “Виховний ідеал сім’ї”; у *монографіях*: “Соціально-економічні причини насильства в сім’ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання” (співавтори: О. Бойко, В. Васильєва та інші) дисертанту належать матеріали щодо видів і причин насильства в сім’ї, про дітей – жертв насилля; “Формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського” (співавтор Р. Малиношевський) – упроваджено авторську ідею, поняття “виховне середовище”, подано аналіз проблеми з позиції досягнень сучасної науки, соціально-педагогічних засад цілісного виховного середовища дитини, написано Вступ; “Формування соціально-моральної позиції у старшокласників” (співавтор О. Коваленко) – написано Передмову, розділ 1, висновки, упроваджено авторську ідею, критерії, обґрунтовано рівні, типологічні характеристики старшокласників); “Виховання особистості у Пласті” – упроваджено авторську ідею, авторське поняття “виховний процес”, критерії вихованості особистості, написано Передмову, здійснено загальне редагування зазначених монографій.

У *посібниках* дисертанту належить: “Родинна педагогіка” (співавтори: А. Марушкевич, В. Постовий та інші) – розділ “Виховання дітей у сучасній молодій сім’ї”; “Книга для батьків” (співавтори: А. Андрейчак, І. Зверєва та інші) – наукове керівництво і редагування; підготовлено: Передмову, розділи “Знайомство”, “Зміст і методи сімейного виховання”, “Усвідомлений вибір”; рубрики: поради батькам, пам’ятки, роздуми, примітки для батьків; “Ризикова поведінка” (співавтор С. Кушнар'ов) – ідея, Вступ, розділи “Теоретичне осмислення ризикованої поведінки як соціально-педагогічного явища і феномену”, “Явища мобінгу і булінгу у взаємовідносинах групи і особистості”, “Епатажні молодіжні субкультури, їх вплив на поведінку особистості”, авторське поняття “ризикова поведінка”, добір ілюстративного матеріалу, загальне редагування; “Робота з сім’ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери” (співавтори: В. Головатий, Калініна та інші) – розділ “Організація роботи з сім’єю в залежності від її типу”, загальне редагування; Робочі матеріали до “Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу” (співавтори: О. Бондаренко, О. Калібаба та ін.) – розділи “Сім’я як система взаємодії”, Функціональний підхід при роботі з сім’єю; “Методи сімейного виховання”; у книзі “Запобігання інституалізації дітей раннього віку :Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей” (співавтори: О. Бондаренко, Г. Постолук) – розділи “Сучасні проблеми материнства і дитинства в Україні”, “Причини соціального сирітства”; у книзі “Консультування сім’ї: метод. поради для консультування батьків” (співавтори: В. Постовий, О. Докукіна та інші) – розділ “Основи гуманних взаємин батьків і дітей”.

У *підручниках*: “Соціальна педагогіка: теорія та технології” (за заг. ред. І. Зверєвої) автору належить розділ “Зміст і напрями соціально-педагогічної діяльності”; у програмі “Малютко” (за заг. ред. З. Плохій) – розділи “Взаємодія дошкільного закладу і сім’ї”, “Виховання дитини у сім’ї”; у *довідкових виданнях*: “Енциклопедія освіти” (гол. ред. В. Г. Кремень) – 11 статей, “Педагогічному

словнику для молодих батьків” (за заг. ред. В. Г. Постоного) – 83 словникових статті, “Соціальна педагогіка: мала енциклопедія” (за заг. ред. І. Звереві) – 7 статей; “Социальная работа. Таджикско-русский краткий энциклопедический словарь” (співавтори: Д. Бахромбеков, Г. Бекназарова, І. Зверева та інші) – автору належить 10 статей.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 233 публікаціях, з яких 179 одноосібні. У тому числі: 7 монографій (1 одноосібна), 35 посібників (6 одноосібні), 74 одноосібні статті у наукових фахових виданнях України, 10 зарубіжних публікацій (з них 4 у періодичних наукових виданнях), 6 програм, 6 енциклопедій та словників (у співавторстві), 3 концепції (2 одноосібні), 8 Державних тематичних доповідей про становище дітей і сімей в Україні (у співавторстві), 36 статей у збірниках матеріалів конференцій, 48 статей в інших виданнях (всі одноосібні). 10 робіт мають гриф МОН України.

Положення і результати **кандидатської дисертації** “Формування педагогічної культури сучасної молоді сім’ї” (13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, Інститут педагогіки АПН України, 1994 р.) у тексті докторської дисертації не використовуються.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, дев’яти розділів, висновків, списку використаних джерел на 74 сторінках (679 позицій, з них 30 іноземною мовою), 17 додатків на 91 сторінці. Загальний обсяг дисертації – 573 сторінки, з них 408 – основний текст. Робота містить 17 таблиць на 9 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв’язок із науковими програмами, планами, темами; визначено мету, об’єкт, предмет дослідження; представлено його концепцію, гіпотезу; окреслено завдання, методологічну й теоретичну основи, методи дослідження; розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів; наведено дані про упровадження та апробацію результатів дослідження, публікації автора, особистий внесок здобувача у працях, опублікованих у співавторстві, структуру та обсяг дисертації.

У *першому розділі* – “**Методолого-теоретичні підходи у дослідженні сімейного виховання**” – проаналізовано передумови концептуалізації соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання в основних видах змін сім’ї як інституту виховання; обґрунтовано сутність концептуалізації як методології досліджень сучасного сімейного виховання, з’ясовано вихідні теоретичні позиції дослідження; здійснено наукове осмислення поняття “сімейне виховання” у концептуальних ідеях сучасних педагогічних досліджень та соціальних теорій.

На основі аналізу емпіричної інформації щодо стану сучасної сім’ї як інституту виховання, змін у репродуктивній, виховній, комунікативній, захисній, господарсько-побутовій, економічній, статево-рольовій сімейних функціях (які вплинули на умови, процес і результат сімейного виховання), а також їх проявів у різноаспектних тенденціях-характеристиках у вітчизняному та зарубіжному досвіді, розвитку нових типів сімей передумовами концептуалізації соціально-педагогічних основ сімейного

виховання визначено структурні, мотиваційні, ціннісно-орієнтаційні, міжособистісні, процесуальні, субкультурні трансформаційні зміни в сучасній сім'ї.

Для з'ясування сутності концептуалізації опрацьовано наукові джерела з різними підходами до її розуміння, зокрема щодо: можливості переходу від емпіричного опису явища до зв'язного пояснення "цілісного знання" (О. Разумовський), процесу осмислення та інтерпретації знань, спрямованого на вироблення нових вихідних позицій у розумінні досліджуваних явищ та комплексного аналізу категоріально-термінологічних, функціональних аспектів предмету дослідження (С. Шелов), процесу пізнавальної діяльності; створення концептуальної моделі дослідження (Е. Кубрякова, В. Дем'янков, Ю. Панкрац, Л. Лузіна); створення наукової концепції (Р. Тіомела) тощо. Шляхом осмислення різних підходів зроблено висновок, що на сучасному етапі розвитку наукового знання концептуалізація не лише постає особливим видом теоретичного аналізу та узагальнення, який передбачає систематизацію і структурування емпіричної інформації про досліджуване явище та її інтерпретацію, а й набуває статусу методології.

Застосування концептуалізації як методології у дисертації зумовлене багатоаспектністю сімейного виховання, спрямованістю дослідницького інтересу на розкриття його як соціально-педагогічного явища, створення цілісного та об'єктивного уявлення про нього, представлення соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання у концептній формі. Особливістю цієї методології є її міждисциплінарність, опора на сукупність теоретичних положень та висновків за спостереженнями сучасної виховної практики в сімейному середовищі, контекстів їх об'єктивного та суб'єктивного сприйняття, під впливом різних соціокультурних детермінант, що утворює можливості для нових форм узагальнення, "стиснення" знання як нової цілісності, її конструювання за дослідницьким задумом.

Таким чином, концептуальний виклад пропонованої методології дослідження ґрунтується на структурних поняттях концептуалізації (онтологія, операціоналізація, концепти), розумінні сутнісного змісту сімейного виховання та його інтегральності.

На теоретичному рівні здійснено узагальнення та розкриття змісту теорії сімейного виховання в основних положеннях і концептуальних ідеях, а також осмислення категоріального апарату проблеми у базових положеннях соціальних теорій, а саме: соціального реалізму (Е. Дюркгейм), соціальної дії (М. Вебер), соціальних систем (Т. Парсонс), соціокультурної теорії особистості (К. Хорні), прихильності (Дж. Боулбі, Д. Віннікотт, Е. Еріксон, А. Спіца), Адлерівської моделі виховання (А. Адлер, Р. Дрейкурс), групових консультацій (Х. Джіннот), чуттєвої комунікації (Т. Гордон, К. Роджерс), транзактного аналізу (Е. Берн, М. Фін), соціального научіння (Б. Скінер, А. Бандура), відчуження (Е. Фромм); педагогічній спадщині А. Макаренка, В. Сухомлинського, О. Захаренка; моделі батьківського всеобучу (В. Постовий та інші); ключових ідеях фамілістики (Т. Парсонс, О. Вишневський, М. Стельмахович), фемінізму (Т. Говорун, М. Кімел, В. Кравець, Ч. Філліпс), теорії поколінь (Н. Хоув і В. Штраус) та простежено розвиток фундаментальних ідей в окремих наукових дослідженнях і нових галузях знання, зокрема психології батьківства (Е. Ейдеміллер, Р. Овчарова, Г. Філіппова, В. Юстицький та інші), соціології сім'ї (І. Кон, Д. Кочубей, М. Мацковський,

А. Харчев, З. Янкова, Ю. Якубова та інші), системній сімейній терапії (А. Варга, М. Пенштейн, Ч. Шефер, С. Мінухін та інші), які виокремлені з галузей класичних наук у відповідь на виховні запити сімейної теорії та практики: вони інноваційно доповнюють концептуальні ідеї сімейного виховання і виховання батьків.

На основі проведеного аналізу осмислено сутність поняття “сімейне виховання” як наукової категорії, з різних методологічних позицій, у найбільш загальних властивостях і закономірностях розвитку.

Онтологічний зміст сімейного виховання визначено на основі філософських категорій онтології як сукупність усіх його складників і проявів у контексті реального різноаспектного сімейного життя в сімейному середовищі (поліфакторність) та виховної взаємодії і взаємовідносин усіх членів сім'ї (полісуб'єктність), їх спілкування у різних видах спільної діяльності і співбуття.

За результатами вивчення джерельної бази з філософії, соціології, психології, педагогіки, соціальної педагогіки, концептуального осмислення сімейного виховання з урахуванням нових сучасних реалій запропоновано авторське формулювання поняття: *сімейне виховання – активна особистісно-перетворювальна взаємодія батьків або осіб, що їх заміщують (близьких родичів, опікунів, усиновителів, прийомних батьків, батьків-вихователів), інших членів сім'ї та дітей, а також між дітьми у процесі їх співбуття у сімейному середовищі, спілкування, господарської і дозвілєвої діяльності шляхом реалізації актуальних мотивів-потреб і соціальних очікувань, духовного збагачення, утвердження і вироблення нових сімейних цінностей, набуття життєвої компетентності, виховного та соціального досвіду”*.

Таким чином, сутнісно сімейне виховання розглядається як видове до базового поняття “виховання”, що має свою специфіку, яка відображає його інтимний, суб'єкт-суб'єктний, полісуб'єктний, субкультурний і поліфакторний характер, а також особливості здійснення в різних типах сімейних середовищ, зокрема і в альтернативних формах – структурованих сімейних середовищах.

Операціоналізація поняття у розв'язанні проблеми концептуалізації соціально-педагогічних основ сімейного виховання забезпечує конкретизацію, експлікацію змісту теоретичних положень, зокрема шляхом деталізування в окремих концептах, на понятійному рівні, прикладах та завдяки добору і використанню дослідницького інструментарію. У дисертації здійснення операціоналізації спирається на визнання провідною для теоретичних досліджень проблеми інтерпретації емпіричної інформації (В. Абушенко, Р. Тіомела, В. Ядов та інші).

Сутнісний зміст поняття пояснено також відмінністю від первинної соціалізації у такому запропонованому визначенні: *Первинна соціалізація дитини – це процес і результат становлення особистості дитини у найближчому середовищі шляхом засвоєння його норм, соціальних цінностей і моделей поведінки, формування особистісних якостей, набуття соціального досвіду та творчого їх відтворення у взаємодії з іншими членами суспільства*.

На основі критичного переосмислення наявних підходів до інтерпретації основ сімейного виховання запропоновано визначення соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання за сутнісними характеристиками у таких

базових концептах: *філософсько-антропологічному, аксіологічному, психолого-педагогічному, субкультурному, гендерному, соціально-економічному та соціально-правовому.*

У змісті роботи концепти представлені за різними рівнями узагальнення – як в окремих структурних розділах, так і як концепти у концептах (концептуальних ідеях). Така концептна багатокомпонентність методологічно забезпечує їх розкриття як знання в іншому знанні. Концептна форма представлення соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання дає змогу не лише зреалізувати інноваційну ідею щодо їх визначення і структурування, а й схарактеризувати дослідницьке проблемне поле знань та міру осмислення сімейного виховання як багатовимірного явища.

Отже, *соціально-педагогічні основи сімейного виховання* визначаємо як взаємозв'язок базових концептів, сукупність яких задає теоретичне розуміння цілісності сімейного виховання як об'єкта дослідження, проектує смислову єдність задуму щодо організації знання за проблемою дослідження з нових вихідних позицій. Системоутворювальними факторами у цій сукупності детермінуються батьки і діти, цінності, виховна діяльність, сімейне середовище.

У тексті другого – восьмого розділів деталізовано зміст окреслених концептів соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання.

У *другому розділі – “Філософсько-антропологічний концепт сімейного виховання”* – розкрито проблему співвіднесення змісту “Я-соціального” та “Я-індивідуального” у спів-бутті та мотивації поведінки батьків і дітей, мотиваційно-потребову сферу самореалізації батьків і дітей у процесі сімейного виховання, антропологію дитинства, феномен сучасного батьківства.

Обґрунтовано філософські засади сучасного сімейного виховання як поєднання змісту “Я-соціального” та “Я-індивідуального” у спів-бутті та мотивації поведінки батьків і дітей, який розкрито у контексті конфлікту двох основних позицій особистості стосовно самої себе та інших членів сім'ї, а саме: Я у середовищі (“Я” в “МИ”) і Я і середовище (“Я” і “МИ”). Це дозволило окреслити проблему співіснування у сімейному середовищі двох ціннісних систем з дуалістичними характеристиками *Я-заради-Себе* (І. Бех) і *Я-заради-Іншого*. Зміст Я-соціального становлять уявлення особистості про: її відповідність соціальним вимогам, нормам і цінностям, що утвердилися в сім'ї і суспільстві; її соціально значущі якості; особливості вияву емоційно-ціннісних ставлень до інших членів сім'ї; міру усвідомлення себе в сім'ї частиною “Ми”. Зміст Я-індивідуального розкривається як індивідуально набутий соціальний досвід особистості та соціальний досвід її сімейного оточення, що проектують для неї певну “картину світу” й усвідомлення власного місця у системі сімейних (родинних) відносин; а також як здійснення нею усвідомлених рішень щодо власного життя та активної участі у житті сім'ї і сімейному спілкуванні; як “потреба особистості в персоналізації, ... намагання, ... включити своє “Я” у свідомість, почуття і волю “інших”, залучення їх до своїх інтересів і бажань” (А. Петровський).

Мотиваційно-потребову сферу самореалізації батьків і дітей у процесі сімейного виховання осмислено в контексті дефіцитарних і метапотреб, спільного і

специфічного, обумовленого сімейним статусом, віковими особливостями, життєвим досвідом, усвідомленням свого призначення. Дефіцитарні мотиви-потреби концептуалізовано стосовно природної потреби батьків мати дітей і природної потреби дітей мати батьків, жити в сімейному, безпечному середовищі, незадоволення яких спричиняє стани материнської, патеральної, сімейної та родинної депривації (Г. Бевз, Л. Волинець, Я. Гошовський, О. Дев'ятова, Л. Канішевська, О. Красницька, О. Максимович, Г. Філіппова та інші); а також щодо шляхів їх задоволення у сфері репродуктивних технологій (сурогатне материнство), розвитку прийомного батьківства, нових видів соціальних послуг та послуг служби сервісу у міжнародному досвіді. Як відхилення від норми у розвитку дефіцитарних мотивів- потреб окреслено проблему розвитку явища чайлдфрі. У розкритті метапотреб найбільш узагальненими показниками соціального самопочуття визначено задоволеність/незадоволеність сімейним життям, взаємну затребуваність батьків і дітей і їх відчуття потрібності/непотрібності. Схарактеризовано ознаки наростання у сучасних сім'ях тенденції соціальної відчуженості.

Мотивацію поведінки батьків і дітей у сімейному вихованні інтерпретовано з таких принципових підходів до розуміння соціальної поведінки: зміщеної активності, механістичного, ціннісного підкріплення, інтеракційного, диспозиційного, моделювання, компенсаторного, феноменального. На підставі теоретичних узагальнень, що підтверджено лонгітюдними спостереженнями за процесом сімейного виховання в різних типах сімей, до основних мотивів поведінки батьків і дітей віднесено такі: мотив влади, мотив досягнення, мотив афіліації.

Антропологічні основи розвитку особистості дитини ґрунтуються на теоретичних положеннях педагогічної антропології (К. Ушинський) та сімейної антропології (Ф. Лесгафт), розкриваються у порівняльному аналізі вікових періодизацій, розроблених психологами (Дж. Боулбі, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Д. Фельдштейн), педагогами (Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Р. Заззо, В. Сухомлинський), в українському народознавстві. У такий спосіб здійснено обґрунтування сімейного виховання дитини як проблеми співвіднесення її потреб і можливостей, розв'язання якої перебуває у площині розуміння процесу виховання як природодоцільного і культуровідповідного, цілісного поєднання фізичного і духовного розвитку, неперервного і невідривного від способу життя сім'ї. Відповідно до таких уявлень сформульовано основні завдання сучасного виховання у дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці.

Осмислення батьківства як соціокультурного і соціально-педагогічного феномену здійснено у доповнювальних категоріях, виявлених за результатами аналізу основних дослідницьких позицій у його вивченні, на понятійному рівні, в різних векторах практичного прояву (відповідального, девіантного, раннього, у дитячих шлюбах, самотнього), у нових способах самовираження в умовах інформаційного суспільства (батьківські тренди, Інтернет-ресурси). Розкрито основні характеристики батьківства і материнства як особистісного утворення та як соціально сконструйованого шляхом культурних традицій (культ матері), зміни стереотипів та упровадження моделей соціальної і соціально-педагогічної роботи, спрямованих на профілактику поширеності дитячих шлюбів і раннього материнства,

а також допомогу юним мамам, формування відповідального материнства і батьківства у вітчизняному та зарубіжному досвіді (модель профілактичного конформізму, просвітницька модель, модель соціально-педагогічної підтримки).

У третьому розділі – “**Аксіологічний концепт сімейного виховання**” – розкрито базові цінності сімейного виховання та особливості духовної сфери внутрішньосімейної взаємодії батьків і дітей; особливості їх трансформації у сучасному сімейному вихованні; виховний ідеал дитини та уявлення дітей про ідеальних батьків; вектори оцінних ставлень батьків і дітей.

Теоретичною основою визначення цінностей сімейного виховання обрано їх основні парадигми: термінальні та інструментальні. Термінальні цінності розкриваються як ідеалізовані, вибудовані на уявленнях про те, що найбільш бажане та необхідне для сім'ї, для батьків і для дітей в ідеалі; інструментальні цінності розкриваються як такі, що ґрунтуються на пріоритетах у виборі цілей виховання і засобів їх досягнення.

З урахуванням дискусій, що розгортаються у площині розуміння виховних та сімейних цінностей як ідеального та як реального, як традиційного і як сучасного, їх місця в системі цінностей (Б. Бітінас, О. Вишневецький, Е. Дюркгейм, Л. Канішевська, Т. Кравченко, В. Куєвда, Б. Ліхачов, Е. Помиткін, В. Постовий, М. Стельмахович, В. Титаренко, В. Франкл та інші), з необхідності в означенні дослідницької позиції запропоновано авторське визначення поняття: **цінності сімейного виховання** – це сукупність морально-етичних імперативів і матеріальних цінностей сім'ї, що відображають потреби та інтереси батьків і дітей у системі сімейних стосунків, культуру умов їх співбуття у сімейному середовищі, міру згуртованості членів сім'ї, її духовної спрямованості і соціальне самопочуття, а також уявлення членів сім'ї про основні цілі і сенс сімейного життя та пріоритети виховної діяльності, можливості їх досягнення. Окреслено базовий онтологічний перелік цінностей сімейного виховання, який становлять: сім'я, батьки, діти, любов, власний дім, гармонійні взаємини між членами сім'ї, взаємопідтримка, спільність інтересів – вони є взаємодоповнювальними в цілісному осмисленні умов сімейного виховання і слугують основою для диференціації різних поглядів на проблему сімейних цінностей (як особистісної цінності; як результату їх огрупування; як зовнішньої презентації сім'ї).

Зміст цінностей сімейного виховання розкривається також у контексті базових соціальних цінностей малої групи, якими визначено: авторитет, довіру, толерантність, солідарність. Запропоновано їх дефініції до проблеми дослідження: **авторитет** – компонент влади у сімейному вихованні, міра визнання сім'єю домінуючих позицій особистості у структурі сімейних взаємин. Консолідує чинний фактор сім'ї, який забезпечує стабільність її існування; **довіра** – відкриті, надійні, позитивні відносини між батьками, між батьками і дітьми, між дітьми, які ґрунтуються на переконанні про сімейну спорідненість і порядність кожного; **толерантність** – сприйняття всіх членів сім'ї такими, які вони є; здатність до порозуміння, прийняття іншої точки зору, безконфліктного спів-буття, пристосування до групових сімейних норм. Готовність поступитися власними інтересами задля інтересів іншого; **солідарність** – дотримання спільності в

нормах, моральних принципах у міжособистісній взаємодії батьків і дітей у сім'ї та сімейній діяльності поза сімейним середовищем в інтересах сім'ї. Готовність кожного члена сім'ї захищати її позитивний імідж та всієї сім'ї стати на захист кожного із своїх членів. У сімейному вихованні дає відчуття “Я” в “МИ” для кожного члена сім'ї, належності до сім'ї, до роду.

Інтерпретація змістових характеристик сімейних цінностей здійснена у контексті наукових положень щодо виховних цінностей (І. Бех, Е. Помиткін, В. Сухомлинський) як прояву свідомості й самосвідомості, як духовних надбань Людини; українських традицій і звичаїв; окремих положень християнських цінностей; розвитку патріотичних почуттів.

На основі вивчення спеціальних досліджень з проблеми сімейного виховання і джерел з етнопедагогіки (О. Геркєрова, К. Журба, О. Косарева, М. Стельмахович, М. Степико), а також сучасної сімейної практики з'ясовано, що основними способами засвоєння цінностей виховання у сімейному середовищі визначаються: їх застосування у культурі побуту і міжособистісній взаємодії своєї сім'ї; засвоєння культурних традицій, звичаїв і мови свого роду та народу; копіювання дітьми поведінки, манер, особливостей спілкування батьків між собою.

Шляхом узагальнення до основних механізмів формування цінностей сімейного виховання віднесено: традиційний, груповий, міжособистісний, сімейної ідентифікації, інтеріоризації, підкріплення.

Порушення усталених сімейних цінностей (Е. Тофлер) пов'язується із соціальними змінами в сім'ї як інституті виховання та інтерпретується у контексті розвитку інформаційного суспільства.

На підкріплення основних теоретичних положень, а також висновків (щодо трансформації сімейних цінностей, їх пріоритетів, підтримки у міжпоколінних зв'язках, ставлення дітей до норм і правил сімейного життя, уявлень про “нормальну сім'ю” і життєвий успіх, взаємин із сусідами) здійснено експлікацію даних експериментальних зрізів. Зокрема, за результатами діагностичного зрізу виявлено, що не всі діти знають своїх бабусь і дідусів; прабабусь і прадідусів знає приблизно кожна 10 дитина; лише третина опитаних може щось розповісти про рід занять, характер і факти з їх біографії; близько 9 % не можуть назвати їхніх імен (основні причини: дистанційна форма проживання і спілкування; родинні конфлікти; розлучення батьків; повторні шлюби; нетривалість життя старших поколінь).

Теоретичним підґрунтям визначення виховного ідеалу дитини та уявлення дітей про ідеальних батьків стали праці Г. Ващенко, О. Вишневського, М. Стельмаховича, які розглядають ідеал як мету виховання; І. Підласого, котрим введено у науковий обіг поняття “практичний (реальний) ідеал” виховання; В. Яніва, який акцентує увагу на практичній спрямованості виховного ідеалу, визначаючи у ньому “виправляючу або вдосконалюючу” суспільну функцію. Тенденції до змін в уявленнях про виховний ідеал наближують до його розуміння в ринкових умовах розвитку суспільства.

У дисертації здійснено спробу визначення виховного ідеалу в уявленнях сучасних батьків і дітей. Як засвідчують дані опитувань серед батьків дітей шкільного віку, більшість із них ідеальною вважають таку дитину, яка: “гарно

навчається”, розуміє, що знання їй потрібні для життєвого успіху; “впевнена у собі”; “не хворіє”, “веде здоровий спосіб життя”; “працьовита”; “не лінується”; “без нагадувань допомагає по господарству”; “цілеспрямована” у досягненні амбітних життєвих цілей; “самостійна”; “чуйна до потреб батьків, інших членів сім’ї”; “слухняна”; “має таланти” тощо. Такі суперечливі уявлення батьків віддзеркалюють не лише їхні соціальні очікування щодо майбутнього дитини, а й бажання спростити власну виховну діяльність.

За даними діагностування також з’ясовано, що уявлення сучасних дітей про ідеальних батьків формуються у міру зростання дитини, задоволеності ставленням до неї батьків, під впливом книг, фільмів, ЗМІ, внаслідок накопичення власного життєвого досвіду, а також порівняння особливостей виховання у своїй сім’ї та сім’ях її друзів. В образі ідеальних батьків дівчата роблять проєкцію на свого майбутнього чоловіка, а хлопці – на майбутню дружину. Для дітей, незалежно від статі, важливо, щоб батьки їх любили, розуміли, про них турбувалися, довіряли їм.

Шляхом узагальнення зроблено висновок, що у практиці сучасного сімейного виховання спостерігаються як сцієнтистсько-технократичний, так і антисцієнтистський типи виховних ідеалів (визначені Г. Ващенко); виховний ідеал втрачає ознаки суто таких конкретних видів, як загальноєвропейський і національний (визначені О. Вишневським), що спричинено переорієнтацією світоглядних установок, інтеграцією культурних процесів, особливостями крос-культурної взаємодії.

Вектори оцінних ставлень батьків і дітей інтерпретовано в суперечливих позиціях безумовності або зумовленості: у батьків їх підґрунтям є любов до своїх дітей, природний батьківський альтруїзм, батьківська відповідальність, батьківські амбіції. У дітей – природна любов до своїх батьків, міра більшої прихильності до когось одного з батьків та ситуативна актуалізація потреб, різноманітні факти і події сімейного життя, вплив ЗМІ. В оцінних ставленнях дітей до батьків відчувається вікова особливість. Діти демонструють свої оцінні ставлення до сім’ї і батьків у поведінці, емоційних реакціях, через висловлювання, в ігровій, творчій діяльності.

У четвертому розділі – **“Психолого-педагогічний концепт сімейного виховання”** – розкрито домінантні принципи, парадигми, стилі і методи сімейного виховання, запропоновано авторську класифікацію типів сімейних середовищ, їх соціально-педагогічні характеристики та осмислено феномен соціального сирітства.

На основі вивчення принципів виховання, розроблених у теорії виховання і соціальній педагогіці (І. Бех, О. Безпалько, Р. Виготський, Д. Добсон, І. Зверева, О. Комаровська, О. Коберник, Я. Коменський, А. Макаренко, Н. Миропольська, Р. Овчарова, Ж. Петрочко, І. Песталоцці, Г. Пустовіт, С. Рубінштейн, Ж.-Ж. Руссо, В. Сатір, Н. Сейко, В. Сухомлинський, К. Ушинський), їх творчого опрацювання, до числа домінантних у сучасному сімейному вихованні віднесено такі: природовідповідності, безумовного прийняття, культуровідповідності, наступності, єдності життя і виховання, єдності виховних вимог, компетентності, співробітництва і діалогічності, співвідношення обопільних інтересів і прав батьків та дітей, виховання на основі любові і логіки, гуманістичної спрямованості. Визначено етичні імперативи сімейного виховання, зміст поняття “гуманні взаємини

батьків і дітей” (різновид моральних стосунків, які виявляються у довірі, повазі, турботі, допомозі, доброзичливості, справедливості, недопущенні жорстокості і насилля), основу формування яких визначає баланс інтересів дитини і батьків.

Парадигми сімейного виховання осмислено у контексті стрижневих ідей загальних соціальних парадигм та парадигм виховання, які вже перевірені часом (парадигми соціального виховання, антропологічної парадигми, парадигми вільного виховання, гуманістичної парадигми виховання), а також нових парадигм, які ще набувають свого оформлення на основі закономірностей розвитку наукового знання та у відповідь на потребу розв’язання нових виховних проблем (компетентнісної парадигми освіти та соціально-педагогічної парадигми виховання). Шляхом теоретичного аналізу та узагальнення обґрунтовано поліпарадигмальний характер сучасного сімейного виховання: у ньому одночасно наявні різні парадигми, але в окремо взятих сім’ях з різним ступенем прояву.

Стилі сімейного виховання (авторитарний, демократичний, ліберальний, потурання) співвіднесено з варіативними моделями батьківської поведінки і батьківсько-дитячих взаємин. Їх осмислення здійснено також стосовно визначених батьківських факторів і факторів сімейного середовища та використання базових методів сімейного виховання (привчання, вправлення, вимоги, навіювання, довіри (недовіри), особистого прикладу батьків, покарання, заохочення (його різні форми), пояснення, примушування, гумору, тиші).

Вивчення суттєвих характеристик сімейного середовища з опертям на теоретичні положення щодо тісного зв’язку середовища перебування дитини з її вихованням (А. Макаренко, О. Захаренко, В. Сухомлинський) дало змогу визначити *“сімейне середовище”* як *сукупність матеріальних і духовних цінностей сім’ї, способу життя, особистісних характеристик, особливостей взаємодії її членів і розподілу сімейних ролей, стилів батьківського виховання, які утворюють специфічний морально-психологічний мікроклімат, сприятливі чи несприятливі умови для розвитку і самореалізації кожного члена сім’ї.* Для дитини сімейне середовище завжди є виховним середовищем, потенціал якого розкривається через особливості соціокультурного середовища, психолого-педагогічних умов і сукупність можливостей та засобів, що використовуються у вихованні дитини як особистості, у самовихованні батьків, у виховних взаємовпливах батьків і дітей.

Результати аналізу наукових джерел (Т. Афанасьєва, С. Ковальов, С. Мінухін, Г. Фішман) засвідчили варіативність у диференціації сімей та сімейних середовищ на базові (традиційне, демократичне, дітоцентричне) та з креативними назвами і характеристиками (“дім-фортеця”, “дім-готель”, “вулканічна сім’я”, “сім’я-санаторій”, “некерована сім’я” тощо), можливості їх ототожнення. З урахуванням потреби найповнішого розкриття сучасного процесу і результату виховання дитини в умовах різних типів сімейних середовищ і його основних детермінант, розгортання критеріальних характеристик запропоновано авторську класифікацію виховних сімейних середовищ. У дисертації умовно визначено щонайменше 17 основних типів сімейних середовищ (*гармонійне, конфліктне, співробітництва, ігрове, конкурентне, неповне, ризику, структуроване, реструктуроване, тимчасове,*

соціально успішне (адаптоване до вимог соціуму), дезадаптоване, відкрите, закрите, сільське, міське, полікультурне), більшість з яких має підтипи (сукупно 34 типи і підтипи). Ця класифікація може доповнюватися уточнювальними типологічними особливостями внаслідок ситуативної специфіки стану сімейного середовища. Згідно із запропонованою класифікацією здійснено порівняльний аналіз сімейних середовищ за типологічними соціально-педагогічними характеристиками, доміантними факторами та потенційними можливостями і ризиками виховання дитини.

Експлікація характеристик сімейного середовища конкретизована за критеріями адаптації, сімейної згуртованості, гнучкості взаємин батьків і дітей, внутрішньосімейного спілкування.

У п'ятому розділі – **“Субкультурний концепт сімейного виховання”** – розкрито полікультурний характер сімейного виховання, сімейну субкультуру, концептуальну зміну дитячої субкультури, комп'ютерні та інтернет-захоплення дітей, потенційні можливості їх батьківського контролю.

Полікультурний характер сімейного виховання проаналізовано у контексті міжетнічних і міжнаціональних шлюбів, на підставі теоретичних положень про “полікультурне виховання” (Л. Біленкова, О. Грива, В. Ковбас, В. Костів, І. Руснак, Н. Чернуха) та Загальної стратегії полікультурного виховання, яка відображена у доповіді Міжнародної комісії з освіти ЮНЕСКО (1997). Для позначення різноманітності, колажності у поєднанні різних соціокультурних цінностей чи артефактів сімейного життя, їх контркультурного змісту вживається термін “кроскультурний пастиш” (В. Зубов). До засобів полікультурного виховання у сімейному середовищі належать: мова (спілкування рідними мовами); родинні традиції; фольклор; ужиткове та декоративно-прикладне мистецтво; художня література із сімейної бібліотеки, видана різними мовами; пісні, музика; історичні та родинні спогади членів сім'ї; сімейні реліквії; національні страви; народні іграшки та ігри. Серед основних механізмів – побутовий (співбуття); асимілятивний, міжособистісний, інтеріоризації, культурної ідентифікації.

Феномен співіснування виховної культури родин осмислено на прикладах здійснення полікультурного виховання у сім'ях іммігрантів, емігрантів (в українських діаспорах), депортованих народів (кримських татар).

З урахуванням процесів інтеграції у сімейному середовищі, субкультури дітей і субкультури дорослих у науковий обіг уведено поняття “сімейна субкультура” та його визначення: **Сімейна субкультура** (субкультура сім'ї) – культурний простір сімейного середовища, який формується та виявляється в інтеграції, певному симбіозі дорослої і дитячої культури, а також культури взаємодії батьків і дітей, на перетині їхніх смаків, інтересів, цінностей, ціннісних орієнтацій та в особливостях організації способу життя сім'ї.

На підставі порівняльного аналізу зібраної (з середини 90-х років ХХ століття і дотепер) емпіричної інформації щодо іграшок, ігор, різних захоплень дітей доведено концептуальну зміну дитячої субкультури на прикладі асортименту іграшок – монстрів, покемонів, настільних і комп'ютерних ігор, серій конструкторів, мультфільмів, залучення Інтернету тощо). Визначено і розкрито

розвивальний зміст сучасної ігрової індустрії для дітей і технологію комплексного захоплення уваги дитини та його підкріплення новою дозвіллевою продукцією. Аналіз теле-, кіно- та читацьких інтересів сучасних дітей, ролі сім'ї у їх формуванні; виховного потенціалу і ризиків он-лайн ігор; ролі батьків у долученні сучасних дітей до цифрових технологій; сфери інтересів дітей в Інтернет-просторі та пов'язаних з ними потенційних ризиків їхнього і сімейного благополуччя (Інтернет-мобінг, хеппі слепінги, фітінг, маніпулятивні технології, селфі; адикції, залежності), можливостей батьківського контролю над комп'ютерними захопленнями дітей дав змогу з'ясувати основні причини ризикованої поведінки і запропонувати визначення цього поняття. **Ризикована поведінка** – це поведінка, що сприймається як необдумані та нерозсудливі вчинки, які здійснюються внаслідок екстремальних захоплень, необізнаності чи недостатньої поінформованості щодо ризиків, які можуть її супроводжувати, або в особливих емоційних станах, і в результаті яких є ймовірність виникнення порушення здоров'я чи інших небезпек, як для того, хто так поводить, так і для його оточення. У такий спосіб доповнено класифікацію типів соціальної поведінки.

У шостому розділі – **“Гендерний концепт сімейного виховання”** – розкрито теоретико-методологічні й організаційні аспекти проблеми у крос-культурному вимірі та особливості становлення гендерної ідентичності у процесі сімейного виховання.

На підставі міждисциплінарного аналізу гендерної проблематики окреслено її понятійний тезаурус та тенденцію розгляду гендеру як складної, багатовимірної структури, дискусійність в обґрунтуванні його теоретичних і методологічних засад (Е. Гідденс, Т. Говорун, О. Кікінежді, М. Кімел, І. Кон), конвенціоналізацію поняття “гендер” шляхом зміщення з наукового дискурсу у правове поле та розроблення регуляторних механізмів державної гендерної політики, зокрема і щодо охорони материнства, батьківства, профілактики гендерного насильства у сім'ї. Гендерна політика в Україні вибудовується у контексті міжнародної стратегії і відповідно до національного чинного законодавства, які створюють умови для досягнення європейських прагнень і перспектив. Процедурою операціоналізації встановлено, що у понятті відображається низка конотацій: гендер як соціальна стать, як система цінностей суспільства щодо рівності прав і можливостей; гендерні стереотипи; гендерні ролі; гендерна ідентичність. У проблемі виховання акцентується увага на гендерному (гендерно орієнтованому) підході (І. Братусь, С. Вихор, Н. Гусак, М. Зубілевич, Г. Лактіонова, Л. Харченко, Л. Яценко та інші), використовується поняття “гендерна педагогіка” (В. Кравець), утверджується ідея, що батьківство зумовлене не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками (Т. Говорун, Т. Гурко).

У контексті дисертації запропоновано уточнення до визначення поняття “гендер” і “гендерне виховання” як соціально-педагогічного явища: **гендер** – це соціальна особливість статі людини (соціальний конструкт статі), яка на відміну від біологічної статі формується на основі гендерної свідомості, у процесі виконання гендерних ролей та під впливом соціальних відносин і культурних факторів макро-, мезо- і мікрорівня; **гендерне виховання** – це цілеспрямований

вплив на свідомість, почуття, поведінку підростаючої особистості з метою профілактики, упередження, уникнення дискримінації людей за статевою ознакою, пом'якшення гендерних стереотипів, прийняття гендерних цінностей, формування адекватних уявлень про мужність та жіночність, відповідних якостей, а також ціннісного ставлення, відповідальності і досвіду культури взаємодії між статями на партнерській і моральнісно-духовній основі.

Проаналізовано зміну концепції щодо ролі батька у сімейному вихованні та особливості становлення гендерної ідентичності дитини. Основними механізмами гендерної ідентифікації дитини у сімейному вихованні визначаються: спів-буття членів сім'ї різної статі у єдиному культурному просторі; спостереження за тим, як поведуться і як виконують гендерні ролі батьки; батьківські настанови, які ґрунтуються на гендерних стереотипах чи інноваціях; емоційні переживання кожного із батьків та інших членів родини як представників певної статі; власний досвід дитини щодо спілкування і взаємодії з кожним із батьків та його сприйняття як більш позитивного чи більш негативного; самопізнання; колізії ідентичності і дилеми самовизначення; розширення світогляду дитини через поглиблення й набуття нових знань про себе, свій рід, жіноче і чоловіче, гендерні ролі; ігрова діяльність; рольова діяльність, інформаційний вплив через ЗМІ та комунікації з друзями.

З'ясовано, що у сімейному вихованні гендерний концепт містить певну колізію: сучасні батьки неодностайні в оцінці гендерного підходу до виховання або не завжди в ньому послідовні; для значної кількості поняття “гендер” залишається незрозумілим; нову концепцію сімейного виховання активно впроваджують у сферу сімейного життя молоді батьки; батьки старшого віку здебільшого почуваються продуктом авторитарної системи виховання і заперечують гендерну рівність; для сучасних українських сімей характерне поєднання у сімейному вихованні стереотипів (дотримання традиційних гендерних норм і соціальних приписів) та інновацій (орієнтації на гендерну рівність). Нові тенденції гендерного виховання відображають спроби відмовитися від поляризації статевої ролі та гендерного насилля; спостерігається диференційоване ставлення дітей до виховної діяльності батьків: хлопці позицію батька вважають більш жорсткою, а матері – більш м'якою, піддатливою; діти підліткового віку, незалежно від статі, у взаєминах з батьком і матір'ю відчують певний дефіцит їх розуміння, довіри, дружнього спілкування, підтримки і любові. Особливо характерні такі заяви для дітей із неблагополучних сімей, а також для тих, хто вже зарекомендував себе незалежною, виключною поведінкою.

Гендерний концепт сімейного виховання розвивається у протистоянні прихильників традиційного виховання дітей та егалітарної сім'ї.

У сьомому розділі – **“Соціально-економічний концепт сімейного виховання”** – розкрито основні соціально-економічні детермінанти сімейного виховання та проблему “діти і гроші”.

Шляхом аналізу положень Конвенції про права дитини, сучасної соціальної практики до основних соціально-економічних детермінант сімейного виховання віднесено: матеріальне становище сім'ї, контроль за участю дітей у різних видах

праці, виконання виховної функції у поєднанні професійних інтересів та материнських/батьківських обов'язків, економічну компетентність батьків і дітей.

На основі вивчення спеціальних досліджень (І. Акіншева, Г. Беленька, Н. Максимовська, І. Рогальська-Яблонська, Є. Сарапулова), узагальнення емпіричної інформації щодо гувернерства здійснено аналіз термінології (“гувернер”, “соціальний гувернер”, “домашній вихователь”), обґрунтування професії гувернера та визначено особливості залучення до сімейного виховання гувернерів у вітчизняному і зарубіжному досвіді.

Актуалізовано проблему “діти і гроші”. Зокрема, розкрито зміст наукової дискусії щодо кишенькових грошей дітей (Е. Девіс, А. Маршал). Через з'ясування ціннісних смислів, які діти вкладають у розуміння вартості грошей, виокремлено і проаналізовано два типи економічної поведінки та життєвої позиції особистості дитини: споживацьку і підприємницьку, роль батьків у їх формуванні. Описано досвід формування початкових економічних знань дитини батьками у сімейному середовищі через ігрову діяльність; шляхи розширення економічної компетентності сучасних батьків і дітей (участь у тематичних тренінгах та соціальних проектах; збагачення знань через ЗМІ; освоєння комп'ютерних програм навчання ведення сімейного бюджету, домашньої бухгалтерії).

У висловлюваннях і поведінці батьків виявлено зміщення акцентів з батьківського обов'язку забезпечувати дитину всім необхідним для її повноцінного розвитку на бажання відчувати від дитини постійну вдячність; з реального батьківського авторитету у дітей на “купований”; комерційний інтерес у задоволенні батьківських амбіцій через участь дітей у модельному бізнесі, конкурсах краси, інших шоу-програмах.

У *восьмому розділі – “Правовий концепт сімейного виховання”* – представлено статусні характеристики сучасних сімей, батьків і дітей; концептуальні ідеї нормативно-правового і програмного забезпечення сімейного виховання, відповідальності батьків.

Соціальні статуси сучасних сімей розкрито за домінантними критеріями (місце проживання, структура сім'ї, сімейне благополуччя), соціальні статуси батьків і дітей – на основі ліній та ступенів кровного споріднення. У зв'язку з міграційними процесами, що відбуваються внаслідок техногенних і природних катастроф, військових дій, інших загроз на певних територіях, а також їх тимчасової окупації, на підставі положень Законів України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту” і “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, актуалізовано статуси “дитина, розлучена із сім'єю” та “внутрішньо переміщена сім'я”, “внутрішньо переміщена особа”.

Основні правові засади державної політики щодо пріоритету сімейного виховання дитини, охорони сім'ї, дитинства, материнства, батьківства розкриваються згідно зі сформульованими в Конституції України, Сімейному кодексі України, Законах України “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми”, а також в основоположних документах щодо міжнародних уніфікацій у здійсненні сімейного виховання –

Конвенції ООН про права дитини, Європейській конвенції про здійснення прав дітей, Гаазькій конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, Конвенції про контакт з дітьми, Європейській конвенції про усиновлення дітей. Проаналізовано особливості імплементації міжнародних стандартів захисту прав і свобод дитини у національному законодавстві, через соціальні інституції, моніторинг за виконанням Конвенції про права дитини. Здійснено огляд програмного забезпечення концептуальних ідей захисту дитини та її сім'ї.

Розкрито основні види домашнього насильства (фізичне, психологічне, економічне, сексуальне) та його можливі наслідки для розвитку особистості, її віктимізації; міру відповідальності батьків за його вчинення; участь соціальних служб і неурядових організацій у профілактиці домашнього насилля. Актуалізовано проблему перебування в режимному закладі дітей, народжених у період відбування їх мамами покарання у місцях позбавлення волі.

У дев'ятому розділі – **“Сучасні пріоритети у концептуалізації ідей підтримки сімейного виховання”** – розкрито інноваційні ідеї та досвід підтримки сімейного виховання у міжнародній практиці, державній соціальній політиці та проектній діяльності неурядових організацій.

Узагальнено моделі сімейної політики та соціальної підтримки сімейного виховання у міжнародному досвіді (експліцитна, імпліцитна, протрадиційна, проегалітарна). Проаналізовано стан державної соціальної політики та інноваційні ідеї підтримки сімейного виховання в українському суспільстві.

Інноваційні ідеї підтримки сімейного виховання у державній соціальній політиці та проектній діяльності неурядових організацій, які найбільшою мірою розвиваються та впроваджуються у сфері соціального захисту сімей і дітей, що опинилися у важких життєвих ситуаціях, конкретизуються у технологіях їх соціально-педагогічної підтримки, інтегрованій моделі соціальних послуг для вразливих сімей та дітей.

Розкрито концептуальну ідею гейткіпінгу, її теоретичні і методичні основи, спрямованість на обмеження влаштування дітей в заклади інтернатного типу та створення оптимальних умов для їх повернення у біологічні сім'ї або альтернативні (заміщувальні) сім'ї як форми сімейного виховання; особливості її реалізації у процесі та на основі технологій ведення випадку, оцінки потреб дитини, втручання, вилучення дитини із несприятливого сімейного середовища і влаштування у сприятливі сімейні середовища; її впровадження у проектну діяльність неурядових організацій та процес підготовки майбутніх фахівців у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи (Г. Бевз, О. Безпалько, Т. Журавель, І. Зверева, З. Кияниця, С. Краснова, Т. Лях, Ж. Петрочко, Г. Постолук, І. Трубавіна, С. Харченко та інші).

Соціально-педагогічна підтримка сім'ї дитини-інваліда обґрунтована у концептуальних ідеях патерналізму, інтеграції та в контексті розвитку інклюзивного освітнього середовища; розкрита в особливостях надання допомоги у системі соціальних послуг.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано новий підхід до розв'язання наукової проблеми сімейного виховання, що виявляється у концептуалізації соціально-педагогічних основ досліджуваного явища з нових вихідних позицій. Результати дослідження підтвердили правомірність методології та гіпотези, засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань і стали підставою для формулювання *висновків*:

1. Основними передумовами концептуалізації соціально-педагогічних основ сімейного виховання визначено трансформаційні зміни у сімейному вихованні в таких проявах: *структурні* (збільшення числа неповних сімей; зменшення кількості дітей в сім'ях; утворення реструктурованих і нових типів сімей; розвиток нових форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування); *мотиваційні* (ускладнення виховних проблем, неможливість їх розв'язання зусиллями лише сім'ї); *ціннісно-орієнтаційні* (зміна ієрархії цінностей соціального і сімейного життя, виховання; невизначеність виховних ідеалів; конфлікт цінностей батьків і дітей); *процесуальні* (трансформація сімейних функцій; ускладнення виховної взаємодії батьків і дітей); *субкультурні* (вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів, ЗМІ та Інтернет-мережі на спосіб життя, ціннісні орієнтації сім'ї й моделі поведінки батьків і дітей).

2. З'ясовано, що сутність концептуалізації полягає у відображенні інтегрального рівня осягнення знання і його представлення з нових вихідних позицій. У ній виявляється креативність наукового пізнання, міра якої зумовлена концептуальністю дослідника. Процес концептуалізації забезпечується методами концептуального аналізу, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстрагування, моделювання, інтерпретації.

У дисертації концептуалізацію обґрунтовано як методологію осмислення соціально-педагогічних основ сімейного виховання, що виявляється способом узагальнення і синтезування емпіричного знання про сімейне виховання як конструкти-концепти, у яких виявляється його сутнісне і специфічне, а спроектована у концептуальну структуру їх сукупність задає уявлення про його цілісний образ, детермінований соціокультурними процесами сучасного суспільства, тобто як соціально-педагогічного феномену.

Особливістю означеної методології є її міждисциплінарність, співвіднесення теорії і практики.

Концептуальне обґрунтування запропонованої методології дослідження ґрунтується на структурних поняттях концептуалізації (онтологія, операціоналізація, концепти), розумінні сутнісного змісту сімейного виховання та його інтегральності.

Дослідження та опрацювання його результатів спирається на інтегральний науковий аналіз проблеми у контексті системного, аксіологічного, середовищного, діяльнісного, феноменологічного, герменевтичного, антропологічного, гендерного, синергетичного підходів.

3. Осмислення сутності поняття "сімейне виховання" як наукової категорії у концептуальних ідеях сучасних педагогічних досліджень та соціальних теорій

засвідчило множинність методологічних підходів і концептуальних ідей, які закладаються в його зміст і формують уявлення про закономірності здійснення, понятійно-термінологічну варіативність.

Суть наявних у сучасних дослідженнях дефініцій розкриває сімейне виховання як: інституційну форму виховання; зміст виховної діяльності батьків; систему виховання та освіти дитини, що склалася в умовах конкретної сім'ї; домашню педагогіку; батьківське виховання відповідно до соціального ідеалу; цілеспрямований виховний вплив батьків на дитину; форму виховання, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків із повсякденним впливом побуту; підготовку дитини до самостійного життя; зміст самореалізації батьків у контексті сімейних цінностей.

Виявлено ототожнення понять “сімейне виховання” і “первинна соціалізація дитини”, а також його підміни іншими, що розкривають змістові характеристики: “стратегія сімейного виховання”, “парадигма сімейного виховання”, “тактика сімейного виховання”, “виховна функція сім'ї”. Синонімічними до поняття “сімейне виховання” вживаються “сімейна педагогіка”, “педагогіка сімейного виховання”.

У соціальних теоріях сутнісний смисл сімейного виховання ґрунтується на фундаментальних положеннях теорій психодинамічного, когнітивного, біхевіористичного і гуманістичного спрямування та розкривається як: соціальні відносини між дитиною і батьками; соціальна дія, спрямована на іншого; соціальний процес, обумовлений організацією структури сім'ї та життя дитини; партнерство батьків і дітей у виховному процесі; інтегрований процес взаємодії і впливу всіх соціально-економічних, духовних, біогенетичних факторів; едукація. У термінології мовами європейських країн, як і українською, для позначення сімейного виховання орієнтуються на основну ознаку – виховання, яке здійснюється сім'єю, вдома (family education, domestic education, rodzinna edukacja, rodinná výchova тощо). У зарубіжній теорії і практиці вживається також термін “виховання батьків”, що означає допомогу батькам у виконанні ними виховної функції.

У дисертації сімейне виховання трактується як видове до базового поняття “виховання”, що має свою специфіку, яка відображає його інтимний, суб'єкт-суб'єктний, полісуб'єктний, субкультурний і поліфакторний характер, зумовлений способом життя сім'ї, типом сімейного середовища і сімейними цінностями. На підставі виявлення такої сутності запропоновано визначення: **сімейне виховання** – активна особистісно-перетворювальна взаємодія батьків або осіб, що їх заміщають (близьких родичів, опікунів, усиновителів, прийомних батьків, батьків-вихователів), інших членів сім'ї та дітей, а також між дітьми у процесі їх співбуття у сімейному середовищі, спілкування, господарської і дозвілєвої діяльності шляхом реалізації актуальних мотивів-потреб і соціальних очікувань, духовного збагачення, утвердження і вироблення нових сімейних цінностей, набуття життєвої компетентності, виховного та соціального досвіду.

Сутнісний зміст поняття пояснено також відмінністю від первинної соціалізації у такому запропонованому визначенні: **первинна соціалізація дитини** – це процес і результат становлення особистості дитини у найближчому середовищі шляхом засвоєння його норм, соціальних цінностей і моделей поведінки, формування

особистісних якостей, набуття соціального досвіду та творчого їх відтворення у взаємодії з іншими членами суспільства.

Принципова відмінність у сутності явищ полягає в тому, що сімейне виховання відбувається лише в сімейному середовищі, а первинна соціалізація може здійснюватися у будь-якому середовищі; термін “первинна соціалізація” коректно вживати тільки стосовно дитини.

Онтологічний зміст сімейного виховання розкрито у філософських категоріях онтології.

4. Визначено соціально-педагогічні основи сучасного сімейного виховання у базових концептах: *філософсько-антропологічному, аксіологічному, психолого-педагогічному, субкультурному, гендерному, соціально-економічному та соціально-правовому.* У дослідженні кожен із концептів відображає певний аспект сутнісної характеристики соціально-педагогічних основ сімейного виховання, а їх сукупність утворює концептуальну модель цілісного образу сімейного виховання як соціально-педагогічного явища, яка задає проблемне поле його дослідження у їх зв'язку та утримує смислову єдність в організації знання, що зумовлено багатоаспектністю проявів сімейного виховання.

Означені концепти вибудовуються на теоретичних положеннях, системі відповідних понять, у тому числі і вперше введених у науковий обіг автором дисертації.

5. Розкрито соціально-педагогічні основи сучасного сімейного виховання у концептній формі на основі міждисциплінарного теоретичного аналізу наукових джерел та сімейної виховної практики:

Філософсько-антропологічний концепт сімейного виховання розкривається в:

– ідеях прояву сутнісного “Я-соціального” та “Я-індивідуального”, у співбутті та мотивації поведінки батьків і дітей, у позиціях особистості “Я у середовищі” (“Я” в “МИ”) і “Я і середовище” (“Я” і “МИ”), що дало змогу окреслити проблему співіснування у сімейному середовищі ціннісних систем Я-заради-Себе і Я-заради-Іншого;

– парадигмах дефіцитарних і метапотреб самореалізації батьків та дітей у процесі сімейного виховання. Дефіцитарні мотиви-потреби концептуалізовано стосовно природних потреб батьків і дітей, незадоволення яких спричиняє стани материнської, патернальної, сімейної та родинної депривації, а також щодо інноваційних ідей їх задоволення у сфері репродуктивних технологій, розвитку прийомного батьківства, нових видів соціальних послуг та послуг служби сервісу. Як відхилення від норми у розвитку дефіцитарних мотивів-потреб осмислено явища чайлдфрі. У розкритті метапотреб найбільш узагальненими показниками соціального самопочуття визначено задоволеність/незадоволеність сімейним життям, взаємну затребуваність батьків і дітей;

– різних підходах до розуміння мотивації соціальної поведінки: зміщеної активності, механістичного, ціннісного підкріплення, інтеракційного, диспозиційного, моделювання, компенсаторного, феноменального;

– моделях соціальної і соціально-педагогічної роботи з профілактики раннього материнства та формування відповідального батьківства: профілактичного конформізму, просвітницької, соціально-педагогічної підтримки;

– антропологічних основах розвитку особистості дитини у порівняльному аналізі вікових періодизацій і рушійних сил розвитку, що дозволило обґрунтувати сімейне виховання дитини як проблему співвіднесення її потреб і можливостей, розв'язання якої перебуває у площині розуміння процесу виховання як природодоцільного і культуровідповідного, цілісного поєднання фізичного і духовного розвитку, неперервного і невідривного від способу життя сім'ї. Відповідно до таких уявлень сформульовано основні завдання сучасного виховання у дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці.

Аксіологічний концепт сімейного виховання розкривається в:

– парадигмах термінальних (ідеалізованих, вибудуваних на уявленнях про те, що найбільш бажане та необхідне для сім'ї, для батьків і для дітей в ідеалі) та інструментальних (основаних на пріоритетах у виборі цілей виховання та засобів їх досягнення) цінностей;

– базовому онтологічному переліку визначених цінностей сімейного виховання, який становлять: *сім'я, батьки, діти, любов, власний дім, гармонійні взаємини між членами сім'ї, взаємодопоміжність, спільність інтересів* – вони є взаємодоповнювальними у цілісному осмисленні умов сімейного виховання та слугують основою для диференціації різних поглядів на проблему сімейних цінностей (як особистісної цінності; як результату їх огрупування; як зовнішньої презентації сім'ї);

– базових цінностях сім'ї як малої групи (авторитет, довіра, толерантність, солідарність);

– запропонованих авторських визначеннях понять: *цінності сімейного виховання* – це сукупність морально-етичних імперативів і матеріальних цінностей сім'ї, що відображають потреби та інтереси батьків і дітей у системі сімейних стосунків, культуру умов їх співбуття у сімейному середовищі, міру згуртованості членів сім'ї, її духовної спрямованості і соціальне самопочуття, а також уявлення членів сім'ї про основні цілі і сенс сімейного життя та пріоритети виховної діяльності, можливості їх досягнення; *авторитет* – компонент влади у сімейному вихованні, міра визнання сім'єю домінуючих позицій особистості у структурі сімейних взаємин; *консолідуєчий фактор* сім'ї, який забезпечує стабільність її існування; *довіра* – відкриті, надійні, позитивні відносини між батьками, між батьками і дітьми, між дітьми, які ґрунтуються на переконанні про сімейну спорідненість і порядність кожного; *толерантність* – сприйняття всіх членів сім'ї такими, які вони є; здатність до порозуміння, прийняття іншої точки зору, безконфліктного співбуття, пристосування до групових сімейних норм; готовність поступитися власними інтересами задля інтересів іншого; *солідарність* – дотримання спільності в нормах, моральних принципах у міжособистісній взаємодії батьків і дітей у сім'ї та сімейній діяльності поза сімейним середовищем в інтересах сім'ї. Готовність кожного члена сім'ї захищати її позитивний імідж та всієї сім'ї стати на захист кожного зі своїх членів. У сімейному вихованні дає відчуття “Я” в “МИ” для кожного члена сім'ї, належності до сім'ї, до роду;

– основних механізмах формування цінностей сімейного виховання: традиційному, побутовому, груповому, міжособистісному, сімейної ідентифікації, інтеріоризації, підкріплення.

Психолого-педагогічний концепт сімейного виховання розкривається в:

- доміантних принципах (природовідповідності; безумовного прийняття, культуровідповідності; наступності; єдності життя і виховання; єдності виховних вимог; компетентності; співробітництва; діалогічності; співвідношення обопільних інтересів і прав батьків та дітей; виховання на основі любові і логіки; гуманістичної спрямованості);

- етичних імперативах, змісті запропонованого поняття *гуманні взаємини батьків і дітей* – різновид моральних стосунків, які виявляються у довірі, повазі, турботі, допомозі, доброзичливості, справедливості, недопущенні жорстокості і насилля;

- парадигмах (соціального виховання, антропологічній, вільного виховання, гуманістичній, компетентнісній парадигмі освіти, соціально-педагогічній парадигмі виховання). Доведено поліпарадигмальний характер сучасного сімейного виховання;

- стилях (авторитарний, демократичний, ліберальний, потурання), в особливостях їх співвіднесення з варіативними моделями батьківської поведінки та батьківсько-дитячих взаємин);

- запропонованому авторському понятті *сімейне середовище* – це сукупність матеріальних і духовних цінностей сім'ї, способу життя, особистісних характеристик, особливостей взаємодії її членів і розподілу сімейних ролей, стилів батьківського виховання, які утворюють специфічний морально-психологічний мікроклімат, сприятливі чи несприятливі умови для розвитку та самореалізації кожного члена сім'ї;

- авторській класифікації *типів* виховних сімейних середовищ (*гармонійне, конфліктне, співробітництва, ігрове, конкурентне, неповне, ризику, структуроване, реструктуроване, тимчасове, соціально успішне (адаптоване до вимог соціуму), дезадаптоване, відкрите, закрите, сільське, міське, полікультурне*) та їх підтипів;

- порівняльному аналізу сімейних середовищ у типологічних соціально-педагогічних характеристиках, домінуючих факторах та потенційних можливостях і ризиках виховання дитини.

Субкультурний концепт сімейного виховання розкривається в:

- полікультурному характері сімейного виховання;

- уведеному в науковий обіг понятті “сімейна субкультура” та його авторському визначенні: *сімейна субкультура (субкультура сім'ї)* – культурний простір сімейного середовища, який формується та виявляється в інтеграції, певному симбіозі дорослої і дитячої культури, а також культури взаємодії батьків і дітей, на перетині їхніх смаків, інтересів, цінностей, ціннісних орієнтацій та в особливостях організації способу життя сім'ї;

- обґрунтуванні концептуальної зміни дитячої субкультури і сфери інтересів сучасних дітей;

- визначенні ризикованих захоплень та ризикованої поведінки дітей, можливостей їх батьківського контролю;

- запропонованому авторському визначенні поняття *ризикована поведінка* – це поведінка, що сприймається як необдумані та нерозсудливі вчинки, які

здійснюються внаслідок екстремальних захоплень, необізнаності чи недостатньої поінформованості щодо ризиків, які можуть її супроводжувати, або в особливих емоційних станах, і в результаті якої є ймовірність виникнення порушення здоров'я чи інших небезпек, як для того, хто так поводить, так і для його оточення. У такий спосіб доповнено класифікацію типів соціальної поведінки.

Гендерний концепт сімейного виховання розкривається у:

- крос-культурних ідеях і дискусіях;
- понятійному тезаурусі;
- авторських уточненнях до визначення поняття “гендер” і “гендерне виховання” як соціально-педагогічного явища, а саме: *гендер* – це соціальна особливість статі людини (соціальний конструкт статі), яка на відміну від біологічної статі формується на основі гендерної свідомості, у процесі виконання гендерних ролей та під впливом соціальних відносин і культурних факторів макро-, мезо- і мікрорівня; *гендерне виховання* – це цілеспрямований вплив на свідомість, почуття, поведінку підростаючої особистості з метою профілактики, упередження, уникнення дискримінації людей за статевою ознакою, пом'якшення гендерних стереотипів, прийняття гендерних цінностей, формування адекватних уявлень про мужність та жіночність, відповідних якостей, а також ціннісного ставлення, відповідальності і досвіду культури взаємодії між статями на партнерській і морально-духовній основі;

- особливостях становлення гендерної ідентичності особистості;
- зміні концепції щодо ролі батька у сімейному вихованні;
- основних механізмах гендерної ідентифікації дитини у сімейному вихованні: спів-буття членів сім'ї різної статі, спостереження за виконанням гендерних ролей батьками, батьківські настанови, стереотипи, інновації, емоційні переживання кожного із батьків як представників певної статі; колізії ідентичності, дилеми самовизначення; самопізнання; ігрова діяльність; рольова діяльність, інформаційний вплив через ЗМІ та комунікації з друзями.

Соціально-економічний концепт сімейного виховання розкривається в:

- основних соціально-економічних детермінантах (матеріальне становище сім'ї, контроль за участю дітей у різних видах праці, виконання виховної функції у поєднанні професійних інтересів і материнських/батьківських обов'язків);
- ідеї гувернерства;
- досвіді формування початкових економічних знань дитини батьками у сімейному середовищі через ігрову діяльність;
- проблемі кишенькових грошей дітей;
- способах розширення економічної компетентності сучасних батьків і дітей.

Соціально-правовий концепт сімейного виховання визначено в:

- соціальних статусах сучасних сімей, батьків і дітей;
- концептуальних ідеях нормативно-правового і програмного забезпечення;
- особливостях імплементації міжнародних стандартів захисту прав і свобод дитини у національному законодавстві;
- видах домашнього насилля;
- мірі відповідальності батьків;

– досвіді участі соціальних служб і неурядових організацій у профілактиці домашнього насилля.

6. Інтерпретовано зміст соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання у феноменальних характеристиках батьківства/материнства (відповідальне, девіантне, раннє, дитячі шлюби, самотнє), дитинства, типів сімей, параметрах сімейних виховних ефектів (огрупнення мислення, ціннісно-орієнтаційної єдності, колективного самовизначення, згуртованості, групової та індивідуальної поведінки і діяльності, групових внутрішньосімейних і позасімейних комунікацій, зміщення ризику, групового тиску), нових способах самовираження в умовах інформаційного суспільства (батьківські тренди, інтернет-ресурси), векторах оцінних ставлень батьків і дітей (безумовності і зумовленості), стереотипах та інноваціях.

7. Визначено сучасні пріоритети (соціальний захист сімей і дітей, що опинилися у важких життєвих ситуаціях; реформування інтернатних закладів та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; ідеї пріоритету виховання дитини у рідній сім'ї; інклюзія) та інновації соціально-педагогічної підтримки сімейного виховання на основі ідеї гейткіпінгу, яка реалізується у процесі та на основі технологій ведення випадку, оцінки потреб дитини, кризового втручання, вилучення дитини із несприятливого сімейного середовища і влаштування у сприятливі сімейні середовища; розвитку патронатної форми сімейного виховання. Проаналізовано її впровадження у проектну діяльність неурядових організацій та процес підготовки майбутніх фахівців у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи. Соціально-педагогічна підтримка сім'ї дитини-інваліда обґрунтована у концептуальних ідеях патерналізму, інтеграції та у контексті розвитку інклюзивного освітнього середовища.

Дисертація не вичерпує всіх концептів сучасного сімейного виховання. *Перспективним* вважаємо розроблення концептуальної моделі сімейного виховання, методів концептуалізації, понять і термінів сімейного виховання, шляхів упровадження інноваційних ідей його соціально-педагогічної підтримки.

СПИСОК ОСНОВНИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Алексеєнко Т. Ф. Сімейне виховання : концептуалізація ідей теорії і практики : монографія / Т. Ф. Алексеєнко. – К. ; Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. – 437 с.
2. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання : моногр. / Алексеєнко Т. Ф., Бойко О. В., Васильєва В. В., Галустьян Ю. М. [та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
3. Алексеєнко Т. Ф. Виховання особистості у Пласті : моногр. / Алексеєнко Т. Ф., Жданович Ю. М. – К. : Проспект –А, 2006. – 262 с.
4. Алексеєнко Т. Ф. Формування соціально-моральної позиції у старшокласників : моногр. / Т. Ф. Алексеєнко, О. І. Коваленко ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Вінниця : Планер, 2011. – 230 с.

5. Алексеєнко Т. Ф. Формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського : моногр. / Т. Ф. Алексеєнко, Р. В. Малиношевський. – Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. – 296 с.

6. Aliksieienko T. Social and pedagogical support for a child and his family: theoretical and methodological aspect of the professional training of specialists / Tatiana Aliksieienko // Vocational Training Some Problems And Contexts : monography / Halina Bejger, Halina Rusyn. – Chelm : Panstwowa Wzsza Szkola Zawodowa w Chelme. Chelmskie Towarzystwo Naukowe, 2016. – 324 p. – С. 219–239. – англ. (Польща).

7. Алексеєнко Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні Współczesna rodzina jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze : monografiya / Aliksieienko T., Halina Bejger. – Chelm : Panstwowa Wzsza Szkola Zawodowa w Chelme. Chelmskie Towarzystwo Naukowe (у видавництві, 2016, Польща).

Статті у фахових науково-педагогічних виданнях

8. Алексеєнко Т. Ф. Жестокое обращение с детьми // Защита прав ребёнка: гарантии, реальность, проблемы / Т. Ф. Алексеєнко // Науковий вісник Південно-українського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. – Одеса, 2000. – С. 5–9.

9. Алексеєнко Т. Ф. Християнські цінності і сучасне сімейне виховання / Т. Ф. Алексеєнко // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України : наук. записки. – Острог, 2000. – Т. III. – С. 277–282.

10. Алексеєнко Т. Ф. Сучасні тенденції становлення сім'ї та її виховної функції / Т. Ф. Алексеєнко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : наук. записки Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 2000. – № 9. – С. 184–188.

11. Алексеєнко Т. Ф. Проблема підготовки майбутнього вчителя до роботи з сім'єю / Т. Ф. Алексеєнко // Науковий вісник Миколаївського державного педагогічного університету : Педагогічні науки. – Миколаїв, 2000. – Вип. III, т. I. – С. 50–55.

12. Алексеєнко Т. Ф. У чому сутність гуманних взаємин батьків і дітей / Т. Ф. Алексеєнко // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 33–36.

13. Алексеєнко Т. Ф. Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії / Т. Ф. Алексеєнко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1–2. – С. 53–61.

14. Алексеєнко Т. Ф. Закономірності та універсальні підходи до розуміння поведінки дитини / Т. Ф. Алексеєнко // Збірник наукових праць Уманського педагогічного університету імені П. Тичини. – К. : Наук. світ, 2002. – С. 18–23.

15. Алексеєнко Т. Ф. Особливості формування соціально-рольової позиції дитини в умовах повної і неповної сім'ї // Рідна школа. – № 6. – 2002. – С. 26–28.

16. Алексеєнко Т. Ф. Сімейне виховання як філософська та соціально-педагогічна проблема: методологія і теорія дослідження / Т. Ф. Алексеєнко

// Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 6–10.

17. Алексеєнко Т. Ф. Концептуальні підходи до визначення соціально-педагогічних засад виховання особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. ; Житомир, 2003. – Вип. 5, кн. 1. – С. 46–57.

18. Алексеєнко Т. Ф. Методологічні засади соціалізації особистості у контексті соціальних проблем / Т. Ф. Алексеєнко // Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. Педагогічні науки. – Вип. 35. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. – С. 14–17.

19. Алексеєнко Т. Ф. Сутність і структура педагогічної культури сім'ї / Т. Ф. Алексеєнко // Формування педагогічної культури батьків у діяльності освітніх закладів: досвід, перспективи. (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 2003. – С. 34–41.

20. Алексеєнко Т. Ф. Технології соціально-педагогічної роботи в територіальній громаді / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2004. – № 2. – С. 19–23.

21. Алексеєнко Т. Ф. Причини дитячої бездоглядності й безпритульності та шляхи їх подолання / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. ; Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – Кн. 1. – С. 308–313.

22. Алексеєнко Т. Ф. Як не зашкодити дітям і собі / Т. Ф. Алексеєнко // Практична психологія та соціальна робота: Діти – Батьки – Сім'я. Дод. до журн. – К. : Наук. світ. – 2004. – С. 17–23.

23. Алексеєнко Т. Ф. Причинно-наслідкові зв'язки віктимізації особистості у процесі соціалізації / Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 8, кн. I. – С. 122–126.

24. Алексеєнко Т. Ф. Родина – головний чинник етнодуховного виховання українців у Канаді // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 635: Педагогіка та психологія. – Чернівці : Чернівецький нац. у-т, 2012. – 208 с. – С. 3–8.

25. Алексеєнко Т. Ф. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. – № 1. – С. 51–56.

26. Алексеєнко Т. Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї / Т. Ф. Алексеєнко // Практична психологія та соціальна робота: Діти – батьки – сім'я. Дод. до журн. – К. : Наук. світ, 2005. – Вип. 3. – С. 4–9.

27. Алексеєнко Т. Ф. Фактори соціалізації особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. ; Житомир, 2005. – Вип. 7. – С. 74–78.

28. Алексеєнко Т. Ф. Виклики глобалізації у сучасних соціально-педагогічних тенденціях і проблемах становлення особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 9, кн. II. – С. 7–18.

29. Алексеєнко Т. Ф. Формування компетентності молоді сім'ї у вихованні дитини та подоланні конфліктів // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – № 4. – 2006. – С. 39–44.

30. Алексеєнко Т. Ф. Забезпечення партнерської взаємодії батьків і дітей / Т. Ф. Алексеєнко // Практична психологія та соціальна робота: Діти – батьки – сім'я. Дод. до журн. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 4–9.

31. Алексеєнко Т. Ф. Соціальна педагогіка як соціальна дисципліна: досвід і перспективи розвитку // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 3. – С. 4–8.

32. Алексеєнко Т. Ф. Образ сучасного світу в соціальному досвіді й моделях поведінки дітей і молоді // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 10, кн. II. – С. 7–17.

33. Алексеєнко Т. Ф. Зміст та напрями соціально педагогічної діяльності / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 9–13.

34. Алексеєнко Т. Ф. Методологічні засади здійснення соціально-педагогічних досліджень: теорія і досвід / Т. Ф. Алексеєнко // Становлення особистості. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 212 с. – С. 35–48.

35. Алексеєнко Т. Ф. Роль самовизначення у становленні соціального досвіду особистості школяра // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К. : Імекс-ЛТД, 2008. – С. 33–41.

36. Алексеєнко Т. Ф. Соціально-педагогічний зміст способу життя та його основні показники // Наукові записки. Сер.: Психолого-педагогічні науки / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУК імені М. Гоголя, 2008. – № 1. – С. 9–11.

37. Алексеєнко Т. Ф. “Я – соціальне” та “Я – індивідуальне” в соціалізації особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Шлях освіти. – 2009. – № 4 (54). – С. 7–9.

38. Алексеєнко Т. Ф. Феноменологічний підхід в оцінці розвитку малої групи як соціально-педагогічного явища / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2011. – Вип. 15, кн. 1. – С. 62–69.

39. Алексеєнко Т. Ф. Концепція соціально-педагогічного патронату сучасної сім'ї / Т. Ф. Алексеєнко // Наукові записки НДУК імені М. Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУК імені М. Гоголя, 2012. – № 5. – С. 7–11.

40. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Шлях освіти. – 2012. – № 2. – С. 12–16.

41. Алексеєнко Т. Ф. Роль концептуалізації у розвитку соціально-педагогічного знання / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика – Луганськ : Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 4. – С. 66–72.

42. Алексеєнко Т. Ф. Вплив інформаційних технологій на стан і розв'язання актуальних соціально-педагогічних проблем суспільства / Т. Ф. Алексеєнко // Наукові записки Тернопільск. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Сер.: Педагогіка. – 2013. – № 3. – С. 3–8.

43. Алексеєнко Т. Ф. Концептуальні засади соціально-педагогічної парадигми виховання / Т. Ф. Алексеєнко // Наукові записки НДУ. Сер.: Психолого-педагогічні

науки / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя ; за ред. проф. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУ імені М. Гоголя, 2014. – № 3. – С. 7–11.

44. Алексєєнко Т. Ф. Субкультурний концепт первинної соціалізації дитини у сім'ї / Т. Ф. Алексєєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – Вип. 18, кн. 1. – С. 15–24.

45. Алексєєнко Т. Ф. Гендерний концепт сімейного виховання особистості як наукова і соціально-педагогічна проблема / Т. Ф. Алексєєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 19, кн. 1. – С. 24–35.

46. Алексєєнко Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні / Т. Ф. Алексєєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 20, кн. 1. – С. 25–35.

Статті у зарубіжних виданнях

47. Социальная работа : таджикско-русский краткий энциклопедический словарь / [Т. Алексєєнко, Д. Бахромбеков, Г. Бекназарова, И. Зверева, Ш. Шосмобулаев и др. ; под общ. ред. И. Зверевой]. – 2-е изд. дополн. – Душанбе : ЮНИСЕФ, изд. ТНУ, 2010. – 525 с. (Україна – Росія – Таджикистан).

48. Алексєєнко Т. Ф. Основные факторы формирования социального поведения личности / Стратегия и ресурсы социального воспитания: вызовы XXI века / под общ. ред.: Т. А. Ромм, И. В. Хромовой. – Новосибирск : Изд. НГПУ, 2012. – Т. 2. – С. 115–124. (Росія).

49. Алексєєнко Т. Ф. Концептуализация социально-педагогической поддержки семей с детьми-инвалидами / Т. Ф. Алексєєнко // Развитие медицинских и социальных услуг для людей с инвалидностью в Таджикистане: практические аспекты : сб. материалов науч.-практ. конф., посвященной 20-летию Научно-исследовательского института экспертизы и восстановления трудоспособности инвалидов (Душанбе, 2012 г.) / под. ред. А. Г. Гаибова. – Душанбе : Контраст, 2012. – Вып. 4. – 332 с. – С. 10–20. (Таджикистан).

50. Aliksieienko T. Stereotypes and change of conceptions in relation to role of father in education of child [Стереотипи та зміна концепцій щодо ролі батька у вихованні дитини] / Т. F. Aliksieienko // Oswita i nauka bez granic. Wyzsza Szkola Informatyki i Umiejetnosci. Scientific issue of Knowledge, education, law, management. – 2013. – Вип. № 3 (1). – С. 7–14. (Польща).

51. Алексєєнко Т. Ф. Концептуализация социально-педагогической поддержки семей с детьми инвалидами / Т. Ф. Алексєєнко // Адукацыя і выхаванне. – Снежань, 2014. – № 12. – С. 67–73. (Беларусь).

52. Aliksieienko T. Significance of conceptualizing in the development of scientific social-pedagogical knowledge / Т. F. Aliksieienko // Zamojskie Studia i Materiały – Seria: Pedagogika. Wyzsza Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie. – Zamosc, 2015. – Tom XVII, zeszyt 1. – P. 145–151. (Польща).

53. Алексеєнко Т. Ф. Проблема корекції у неповнолітніх засуджених упущень сімейного виховання / Tatiana Alieksieienko // *Niedostosowanie Spoleczne Teorie i Doswiadczenia*. – Chelm, 2014. – С. 381–394. (Польща).

54. Алексеєнко Т. Ф. Мотивація, механізми і вікові передумови формування соціальної поведінки особистості в групі. – *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. – *Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska*, 2015. – С. 10–14. (Польща).

Інші статті

55. Алексеєнко Т. Ф. Демографічна криза України як фактор соціального середовища і соціального самопочуття // *Соціально-педагогічна реабілітація дитини: проблеми і перспективи* : наук.-метод. зб. – К., 2003. – С. 129–136.

56. Алексеєнко Т. Ф. Культура дитячих взаємин у сім'ї // *Соціально-педагогічна реабілітація дитини*. – К., 2003. – С. 23–38.

57. Алексеєнко Т. Ф. Етичні принципи позитивної соціалізації дитини у сім'ї // *Світ виховання*. – 2005. – № 4 (11). – С. 7–9.

58. Алексеєнко Т. Ф. Роль національно-духовних цінностей у соціалізації особистості // *Світ виховання* : часопис для вчителів, батьків, дітей. – 2006. – № 4. – С. 4–7.

59. Алексеєнко Т. Ф. Актуальні проблеми і перспективи соціального партнерства у дослідженні й профілактиці девіантної поведінки неповнолітніх // *Тенденції розвитку девіантної поведінки неповнолітніх та міжсекторальна стратегія її профілактики в сучасних умовах* : зб. наук. статей учасників методолог. наук. семінару / за заг. ред. Оржеховської В. М. – К., 2007. – 608 с. – С. 32–38.

60. Алексеєнко Т. Ф. Зміст і завдання технологій соціально-педагогічної реабілітації особистості в закладах освіти / Т. Ф. Алексеєнко // *Соціально-педагогічна реабілітація в закладах освіти: проблеми і перспективи*. – Хмельницький, 2008. – С. 13–15.

61. Алексеєнко Т. Ф. Особистісно-орієнтована дозвіллева життєдіяльність дитини // *Біла книга національної освіти України* / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.] ; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя ; НАПН України. – К. : Інформ. системи, 2010. – 342 с. – С. 164–172.

Посібники, підручники, методичні рекомендації

62. Алексеєнко Т. Ф. Педагогічні проблеми молоді сім'ї : навч. посіб. / Т. Ф. Алексеєнко. – К. : ІЗМН, 1997. – 116 с.

63. *Родинна педагогіка* : навч.-метод. посіб. / [А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексеєнко та ін.] ; Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 216 с.

64. Алексеєнко Т. Ф. Сходьки гуманних взаємин батьків і дітей / Т. Ф. Алексеєнко // *Дитячий садок*. – 2002. – № 24 (168) (спецвипуск).

65. *Консультування сім'ї* : метод. поради для консультування батьків / [Алексеєнко Т. Ф., Докукіна О. М., Кравченко Т. В. та ін.] ; за ред. В. Г. Постового. – К. : ДЦССМ, 2003. – 303 с. – С. 3–39; 234–282.

66. Алексеєнко Т. Ф. Що потрібно знати і вміти батькам : метод. рекомендації / Т. Ф. Алексеєнко // Дитячий садок. – 2003. – № 7 (199), лютий (вкладка).

67. Алексеєнко Т. Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини : наук.-метод. посіб. / Т. Ф. Алексеєнко ; АПН України, Ін-т проблем виховання. – К. : ЕКСИМСЕРВИС, 2004. – 96 с.

68. Алексеєнко Т. Ф. Учитель – батьки – діти: пошук шляхів порозуміння : метод. поради з формування культури взаємин // Шкільний світ. – 2005. – № 1 (273) (Спецвип.).

69. Алексеєнко Т. Ф. Книга для батьків : посіб. до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі” / авт. кол.: Т. Ф. Алексеєнко, І. Д. Зверева, Г. М. Притиск [та ін.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – К. : Наук. світ, 2006. – 496 с.

70. Соціальна педагогіка: теорія та технології : підруч. [для студ. вищ. навч. закладів] / Т. Г. Веретенко, Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк [та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.

71. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики : наук.-метод. посіб. – К., 2007. – 152 с.

72. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки : тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / заг. ред. Алексеєнко Т. Ф. – К. : Основа-прінт. – 2007. – 128 с.

73. Алексеєнко Т. Ф. Сучасні проблеми материнства і дитинства в Україні / Т. Ф. Алексеєнко // Запобігання інституалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей : метод. посіб. / за заг. ред.: І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. – К. : Століття, 2008. – С. 15–18.

74. Робочі матеріали до “Програми підвищення кваліфікації прийомних батьків та батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу” / [Алексеєнко Т. Ф., Лактіонова Г. М., Бондаренко О. А. та ін.]. – К. : Укр. фонд “Благополуччя дітей”, 2008. – С. 79–86.

75. Алексеєнко Т. Ф. Ризикована поведінка : посіб. / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнар'юв. – Вінниця : Фірма Планер, 2013. – 172 с.

76. Алексеєнко Т. Ф. Виховання соціально-значущих якостей підростаючої особистості : метод. посіб. / Т. Ф. Алексеєнко, А. П. Данілова, Р. В. Малиношевські ; заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Ніжин : ПП Лисенко, 2015. – 192 с.

Програми

77. Алексеєнко Т. Ф. Педагогічна культура молодих батьків : навч.-метод. план та програма / Алексеєнко Т. Ф., Постовий В. Г. – К. : ІЗМН, 1995. – 46 с.

78. Сім'я і діти : програма родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків / [В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексеєнко, З. Г. Зайцева та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Постового. – К. : ІЗМН, 1997. – 56 с.

79. Малятко : програма виховання дітей дошкільного віку / Т. Ф. Алексеєнко, Н. І. Баглаєва, З. П. Плохій / за ред. З. П. Плохій. – К. : Педагогічна думка, 1999. – 286 с. – С. 276–281; 281–285.

80. Програма формування педагогічної культури батьків / В. Г. Постовий, О. Л. Хромова, Т. Ф. Алексєєнко [та ін.] ; ред. В. Г. Постового. – К. : Державний центр соціальних служб для молоді, 2003. – 108 с.

81. Алексєєнко Т. Ф. Соціально-педагогічна робота у територіальній громаді // Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. – 2004. – № 4, 5. – С. 27–29.

82. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні / [Т. Ф. Алексєєнко, І. Д. Бех, Г. О. Балл та ін.] // Шк. світ, 2010. – № 33 (545). – С. 30–32.

Енциклопедії, словники

83. Педагогічний словник для молодих батьків / [Алексєєнко Т. Ф., Артемова Л. В., Бех І. Д. та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Постового. – К. : ДЦССМ, 2004. – 348 с.

84. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія; за заг. ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 468 с. – С. 283–287.

85. Енциклопедія освіти / Акад пед наук України ; [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

86. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [Т. Ф. Алексєєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Зверєва та ін.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – Вінниця : Планер, 2009. – 548 с.

87. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / І. Д. Зверєва, Т. Ф. Алексєєнко, Т. М. Басюк [та ін.] ; за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. – К. ; Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.

Державні доповіді

88. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах : тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року / Т. Ф. Алексєєнко, Н. Ноур [та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.

89. Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку : тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року / авт. кол.: Алексєєнко Т. Ф., Балакірєва О. М., Гойда Н. Г., Ноур А. М., Яременко О. О. [та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140с. – С. 61–70.

90. Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року / авт. кол.: Алексєєнко Т. Ф., Ноур А. М., Яременко О. О. [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с. – С. 56–73.

91. Алексєєнко Т. Ф. Соціальне самопочуття, ціннісні орієнтації, поведінкові стандарти сільських дітей та особливості їх виховання у сім'ї // Стан та соціальний захист сільських дітей : тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – 250 с. – С. 109–133.

92. Алексєєнко Т. Ф. Ціннісні орієнтації та духовні запити сімей малих міст України; Соціально-психологічні проблеми та виховний потенціал сімей // Становище сімей в умовах малих міст України : державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 року). – К. : Гопак, 2005. – С. 91–109; С. 135–182.

93. Алексєєнко Т. Ф. Роль засобів масової інформації у забезпеченні прав дитини. Соціальна реклама [Електронний ресурс] / Т. Ф. Алексєєнко // Реалізація

права дитини на виховання в сім'ї : державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року. – Центр дослідження дитинства. – Сайт Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини www.ditu.gov.ua. – С. 129–140.

94. Алексеєнко Т. Ф. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення // Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 року. – К. : Бланк-Прес, 2010. – 152 с. – С. 107–114.

95. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2010 року / Т. Ф. Алексеєнко, С. Ю. Аксьонова, О. В. Вакуленко [та ін.] ; уклад. А. Г. Зінченко. – К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2011. – 195 с.

Концепції

96. Сім'я і родинне виховання : концепція / В. Постовий, П. Щербань, Т. Алексеєнко, О. Докукіна, Н. Стрельнікова // Рідна школа, 1996. – № 11–12 (804–805). – С. 15–21.

97. Алексеєнко Т. Ф. Концепція соціально-педагогічного патронату сім'ї з дітьми дошкільного віку / Т. Ф. Алексеєнко // Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із сільськогосподарської праці / за ред.: О. П. Петрашук, І. І. Цушка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – С. 154–173.

98. Алексеєнко Т. Ф. Концепція соціально-педагогічного патронату сучасної сім'ї / Т. Ф. Алексеєнко // Наукові записки НДУК імені М. Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУК імені М. Гоголя, 2012. – № 5. – С. 7–11.

Матеріали науково-практичних конференцій

99. Алексеєнко Т. Ф. Современная семья в контексте социокультурных реалий / Т. Ф. Алексеєнко // Педагогика добра в контексте этнокультурного социума : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 150-летию со дня рождения И. Гаспринского. – Симферополь, 2002. – С. 19–21.

100. Алексеєнко Т. Ф. Виховний ідеал народу і батьківський ідеал дитини / Т. Ф. Алексеєнко // Педагогика добра в контексте этнокультурного социума : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 150-летию со дня рождения И. Гаспринского. – Симферополь, 2002. – С. 78–80.

101. Алексеєнко Т. Ф. Проблеми дитинства у контексті сучасних соціокультурних реалій / Т. Ф. Алексеєнко // Проблемы воспитания детей и молодежи в условиях современного поликультурного общества : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. / под ред.: О. А. Гривы, С. В. Ерохина. – Ялта : МДЦ “Артек”, 2004. – С. 23–29.

102. Алексеєнко Т. Ф. Причини поширення соціального сирітства та влаштування дітей у заклади опіки і піклування в умовах трансформації сучасного українського суспільства / Т. Ф. Алексеєнко // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : матеріали конф. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 5–10.

103. Алексеєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї: історичний аспект / Т. Ф. Алексеєнко // Традиції родинного виховання в Україні та сучасність :

матеріали міжвиш. наук.-практ. конф., 6 лют. 2004 р. / укл. – наук. ред. Т. І. Люріна ; заг. ред. В. О. Кулін. – К. : Екмо, 2004. – С. 14–18.

104. Алексеєнко Т. Ф. Мас-медіа індустрії дозвілля як соціально-культурний феномен / Т. Ф. Алексеєнко // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля : матеріали міжнар. конф. – К., 2004. – С. 31–43.

105. Алексеєнко Т. Ф. Актуальні проблеми і перспективи соціального партнерства у дослідженні й реалізації оптимальних шляхів гуманізації процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених / Т. Ф. Алексеєнко // Гуманізація кримінальних покарань як складова процесу євроінтеграції України : матеріали міжвиш. наук.-практ. конф., 20 черв. 2007 р. – Чернігів : ЧУК ДДУВП, 2007. – С. 183–191.

106. Алексеєнко Т. Ф. Стереотипи та зміна концепцій щодо ролі батька у вихованні дитини / Т. Ф. Алексеєнко // Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Київ. ун-т імені Б. Грінченка. – К., 2012. – С. 12–16.

107. Алексеєнко Т. Ф. Соціальна поведінка особистості і групи: мотиви, моделі, особливості розвитку / Т. Ф. Алексеєнко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 рік. – Івано-Франківськ : НАІР, 2013. – Вип. 3. – С. 26–33.

108. Алексеєнко Т. Ф. Концептуальні ідеї соціально-педагогічного підходу у формуванні соціально-значущих якостей підростаючої особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. – С. 40–43.

109. Алексеєнко Т. Ф. Можливі соціальні ефекти групової поведінки і діяльності / Т. Ф. Алексеєнко // Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах : зб. матеріалів І Міжнар. симп. практичних психологів позашкільн. навч. закладів, (Київ, 1–3 берез. 2012 р.). – К. : РВЦ КПДЮ, 2012 – 164 с. – С. 35–39.

110. Алексеєнко Т. Ф. Профілактика споживацької позиції / Т. Ф. Алексеєнко // Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації : тези доп. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. – Хмельницький : Хмельницький ін-т соціальних технологій Ун-ту “Україна”, 2013. – С. 259–261.

111. Алексеєнко Т. Ф. Формування базових компетенцій майбутнього соціального педагога / Т. Ф. Алексеєнко // Сучасна вища і середня освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика : тези доп. наук.-практ. конф. – Харків : Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2013. – С. 20–21.

112. Алексеєнко Т. Ф. Роль сім'ї та сімейного виховання у розвитку особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару. – Запоріжжя, 2014. – С. 7–8.

113. Алексеєнко Т. Ф. Концептуальні засади соціально-педагогічної парадигми виховання / Т. Ф. Алексеєнко // Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ніжин, 2014. – С. 12–13.

114. Алексеєнко Т. Ф. Соціально-педагогічна парадигма виховання як нова методологія концептуалізації знання / Т. Ф. Алексеєнко // Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми і перспективи : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Харків, 2014. – С. 9–11.

115. Алексеєнко Т. Ф. Дитячі шлюби і раннє материнство / Т. Ф. Алексеєнко // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., 26–27 листоп. 2015 р. / Харків. держ. акад. культури ; відп. за вип. Н. М. Кушнарєнко. – Харків : ХДАК, 2015. – С. 100–101.

116. Алексеєнко Т. Ф. Трансформація сім'ї і її функцій як соціально-педагогічна проблема / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, (Суми, 11–12 листоп. 2015 р.). – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 3–5.

117. Алексеєнко Т. Ф. Досвід підтримки сімейного виховання у Північній Ірландії / Т. Ф. Алексеєнко // Актуальні питання підготовки та роботи фахівців соціальної та педагогічної сфер в умовах сучасних соціокультурних трансформацій : матеріали III Міжвишівського наук.-практ. семінару / уклад.: О. І. Рассказова, К. С. Волкова. – Харків : ФОП Шейніна О. В., 2015. – С. 27–29.

АНОТАЦІЇ

Алексеєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальностей 13.00.05 – соціальна педагогіка; 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2017.

Запропоновано концептуальний підхід до розв'язання наукової проблеми концептуалізації соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання у міждисциплінарному дослідженні. Обґрунтовано концептуалізацію як методологію цілісного дослідження сучасного сімейного виховання – соціально-педагогічного явища – у період з кінця 80-х років ХХ століття і початку ХХІ століття.

З'ясовано вихідні теоретичні позиції дослідження у розумінні сімейного виховання як видового до базового поняття “виховання”, що має свою специфіку, яка відображає його інтимний, суб'єкт-суб'єктний, полісуб'єктний, полікультурний, субкультурний і поліфакторний характер, обумовлений способом життя сім'ї, типом сімейного середовища і сімейними цінностями.

Визначено соціально-педагогічні основи сімейного виховання у сутнісних характеристиках та представлено їх у таких базових концептах: філософсько-антропологічному, аксіологічному, психолого-педагогічному, субкультурному, гендерному, соціально-економічному та соціально-правовому.

Ключові слова: концептуалізація, сімейне виховання, соціально-педагогічні основи, базові концепти, сім'я, батьки, діти, сімейні цінності, сімейне середовище, феномени сімейного виховання, стереотипи, інновації.

Алексеевко Т. Ф. Концептуализация социально-педагогических основ современного семейного воспитания. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора педагогических наук по специальностям: 13.00.05 – социальная педагогика; 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Институт проблем воспитания НАПН Украины, Киев, 2017.

Предложен концептуальный подход к решению научной проблемы концептуализации социально-педагогических основ семейного воспитания в междисциплинарном исследовании. Обосновано концептуализацию как методологию целостного исследования социально-педагогических основ современного семейного воспитания, создания его целостного образа как социально-педагогического явления на стыке эпох (с конца 80-х годов XX столетия и начала XXI столетия).

Определены исходные теоретические позиции в понимании семейного воспитания как видового к базовому понятию “воспитание”, которое имеет свою специфику, отражающую его субъект-субъектный, полисубъектный, субкультурный и полифакторный характер, обусловленный способом семейной жизни, типом семейной среды и семейными ценностями.

Определен понятийно-категориальный аппарат проблемы исследования. Предложены авторские определения понятий “семейное воспитание”, “семейная среда”, “семейные ценности”, “семейная субкультура”, “рискованное поведение”, “гендерное воспитание” и др.

Определена специфика семейного воспитания в основных теоретических положениях, концептуальных идеях и семейных практиках.

Раскрыты в сущностных характеристиках социально-педагогические основы семейного воспитания, представленные в следующих базовых концептах семейного воспитания: философско-антропологическом, аксиологическом, психолого-педагогическом, субкультурном, гендерном, социально-экономическом, социально-правовом. Рассмотрены особенности их проявлений. Разработана концептуальная модель исследования социально-педагогических основ современного семейного воспитания как целостного явления. Ее системообразующими факторами определены: дети, родители, воспитательная деятельность, семейная среда, ценности.

Интерпретировано содержание социально-педагогических основ современного семейного воспитания в феноменальных характеристиках отцовства и материнства (ответственное, девиантное, раннее, детские браки, одинокое), детства, семей, мотивационно-потребностной сферы родителей и детей, в параметрах групповых семейных воспитательных эффектов, векторах оценочных детско-родительских отношений, новых трендах родительства в условиях информационного общества, стереотипах и инновациях.

Раскрыты основные приоритеты и инновационные идеи поддержки семейного воспитания в государственной политике, социальной работе, деятельности общественных организаций.

Ключевые слова: концептуализация, семейное воспитание, социально-педагогические основы, базовые концепты, семья, родители, дети, семейные ценности, феномены семейного воспитания, стереотипы, инновации.

Aliksieienko T. F. Conceptualization of Socio-Pedagogical Bases of Contemporary Family Education. – Printed as manuscript.

Dissertation for a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences in specialities 13.00.05 – Social Pedagogics; 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Kyiv, 2017.

A conceptual approach to the solution of the scientific problem of conceptualizing the socio-pedagogical bases of modern family education in interdisciplinary research is proposed. Conceptualization as a methodology is substantiated for the holistic study of contemporary family education as a socio-pedagogical phenomenon in the period from the end of the 80^{ies} of XX century and early XXI century.

Basic theoretical positions of the study are clarified in the understanding of family education as a type to the basic concept “education”, which has a specific character that reflects its intimate subject-subject, poly-subject, multi-cultural, subcultural and multi-factoral character determined by the lifestyle of the family, the type of family environment and family values.

Socio-pedagogical foundations of family education are identified in their essential characteristics and are represented in the following basic concepts: philosophical-anthropological, axiological, psychological and educational, subcultural, gender, socio-economic and socio-legal.

Keywords: conceptualization, family education, socio-pedagogical bases, basic concepts, family, parents, children, family values, family education phenomena, family environment, stereotypes, innovations.

Підписано до друку 22.12.2016 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 110.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua